

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
Факультет історії і міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії і міжнародних відносин

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: Висвітлення діяльності Отто фон Бісмарка та історичних обставин утворення Німецької імперії в курсі нової історії країн Західної Європи та Америки в закладах вищої освіти

Здобувача ступеня вищої освіти «магістр»

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Спеціальності: 014.03 Середня освіта

(Історія та громадянська освіта)

Осадчука Назара Руслановича

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, професор

Зінько Юрій Анатолійович

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Використання чужих ідей
результатів і текстів мають
посилання на відповідне джерело

підпис прізвище ініціали здобувача

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____

м. Вінниця – 2025 рік

АНОТАЦІЯ

Осадчук Н.Р. «Висвітлення діяльності Отто фон Бісмарка та історичних обставин утворення Німецької імперії в курсі нової історії країн Західної Європи та Америки в закладах вищої освіти». Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти магістра за предметною спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025.

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному висвітленню діяльності Отто фон Бісмарка та історичних обставин утворення Німецької імперії в курсі нової історії країн Західної Європи та Америки в закладах вищої освіти. У роботі охарактеризовано історіографію, джерельну базу та методологію дослідження, визначено передумови створення Німецької імперії. Окремі питання присвячені постаті Отто фон Бісмарка та його політичній діяльності. Особливу увагу присвячено розгляду політичного устрою та основним засадам зовнішньої та внутрішньої політики новоствореної держави.

Ключові слова: Отто фон Бісмарк, Друга Німецька Імперія, колоніальна політика, соціальна політика .

ABSTRACT

Osadchuk N.R. 'Coverage of Otto von Bismarck's activities and the historical circumstances of the formation of the German Empire in the course of modern history of Western Europe and America in higher education institutions.'

Qualification work as a manuscript.

Qualification work for the degree of Master of Arts in the subject area 014.03 Secondary Education (History and Civic Education)

Mykhailo Kotsyubinsky Vinnytsia State Pedagogical University, Vinnytsia, 2025.

The thesis is devoted to a comprehensive coverage of Otto von Bismarck's activities and the historical circumstances of the formation of the German Empire in the course of modern history of Western Europe and America in higher education institutions. The thesis describes the historiography, source base and research methodology, and identifies the preconditions for the creation of the German Empire. Separate issues are devoted to the figure of Otto von Bismarck and his political activities. Particular attention is paid to the political system and the basic principles of foreign and domestic policy of the newly created state.

Keywords: Otto von Bismarck, Second German Empire, colonial policy, social policy.

ЗМІСТ

ВСТУП

**РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА,
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**

1.Історіографія проблеми

1.2.Джерельна база

1.3.Методологія дослідження

**РОЗДІЛ II. ОТТО ФОН БІСМАРК І ПОЛІТИЧНІ
ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

2.1.Становлення Отто фон Бісмарка як політика

2.2.Передумови утворення Німецької імперії

**РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА
ПОЛІТИКА ОТТО ФОН БІСМАРКА**

**РОЗДІЛ IV.ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДОСЛІДЖЕННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ
ВИСНОВКИ**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність вивчення теми створення Німецької імперії у 1871 році є беззаперечною, оскільки ця подія стала одним із найважливіших поворотних моментів в історії Європи, докорінно змінивши міжнародний баланс сил і заклавши основи для багатьох сучасних геополітичних, економічних та соціальних процесів. Створення могутньої централізованої держави в центрі континенту під проводом Пруссії та канцлера Отто фон Бісмарка завершило епоху Віденського конгресу, створивши нового гравця, чий амбіції та мілітаризм стали джерелом посиленої міжнародної напруги. Вивчення цього періоду допомагає зрозуміти коріння та передумови найбільших глобальних конфліктів ХХ століття, зокрема Першої світової війни, оскільки саме імперія, народжена «залізом і кров'ю», кинула виклик старим європейським гегемонам. З економічної точки зору, об'єднання через усунення внутрішніх бар'єрів та запровадження єдиної валюти та стандартів (наслідок діяльності Митного союзу – Цольферайн) дало потужний імпульс для стрімкої індустріалізації, перетворивши Німеччину на одну з провідних світових економік. Соціальна актуальність теми полягає у тому, що саме в Німецькій імперії вперше у світі були впроваджені всеосяжні державні програми соціального страхування (пенсії, медичне страхування), які стали фундаментом сучасної європейської «держави добробуту» (*Welfare State*).

З точки зору державотворення, процес об'єднання є яскравою ілюстрацією сили націоналістичних рухів та викликів політичної модернізації, демонструючи, як ідеї національної єдності були використані для створення держави "згори" через авторитарні інститути, де Рейхстаг співіснував із домінуванням монархії та пруської аристократії. Навіть сучасні процеси європейської інтеграції (Європейський Союз) нерідко аналізуються дослідниками через призму історичного досвіду Німецького об'єднання, що додатково підкреслює глибоку і довготривалу актуальність цієї теми для розуміння як минулого, так і сьогодення Європи.

Постать Отто фон Бісмарка (1815–1898), «залізного канцлера», є не менш, а можливо, навіть більш актуальною для вивчення, ніж сама Німецька імперія,

оскільки він був її головним архітектором і фактичним творцем. Актуальність вивчення Бісмарка має кілька взаємопов'язаних вимірів, які стосуються політичної теорії, міжнародних відносин та соціальної історії. Насамперед, Бісмарк є хрестоматійним прикладом політика, що керується принципами (Realpolitik) — зовнішньої політики, заснованої на прагматичному розрахунку, національних інтересах та силі, а не на ідеалах, моралі чи міжнародному праві. Його стратегія "заліза і крові", використання війни (проти Данії, Австрії та Франції) як інструменту для досягнення політичної мети — об'єднання Німеччини під проводом Пруссії — є ключовим об'єктом вивчення для студентів міжнародних відносин, допомагаючи зрозуміти, як великі держави використовують силу для зміни геополітичного ландшафту.

По-друге, після 1871 року Бісмарк перетворився з «будівельника» на «стабілізатора», створивши складну, багатоходову систему альянсів (зокрема, Союз трьох імператорів, Потрійний союз), спрямовану на ізоляцію Франції та запобігання великій європейській війні. Вивчення цієї бісмарківської системи є важливим для розуміння механізмів колективної безпеки та того, як працює баланс сил, а також чому його крах після відставки канцлера призвів до формування ворогуючих блоків і, зрештою, до Першої світової війни.

По-третє, у внутрішній політиці Бісмарк є засновником соціальної держави (Welfare State), оскільки саме він запровадив перші у світі закони про державне соціальне страхування (медичне, від нещасних випадків та пенсійне забезпечення). Він зробив це не з ідеалістичних мотивів, а як стратегічний хід («соціалізм згори») для підриву впливу соціалістів, і його політика досі є основою сучасних європейських соціальних систем. Нарешті, постать Бісмарка залишається предметом гострих історичних дискусій щодо його впливу на демократичний розвиток Німеччини.

Об'єктом вивчення є постать Отто фон Бісмарка та об'єднання Німеччини.

Предметом дослідження є політичні передумови створення Другої Німецької імперії, її політичний устрій та місце у європейській історії.

Метою кваліфікаційної роботи є вивчення процесу об'єднання Німеччини у 1871 р. та політична діяльність Отто фон Бісмарка. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань:

Визначити стан наукового вивчення проблеми, джерельну базу та методологію дослідження.

Висвітлити біографічні відомості та процес становлення О.Бісмарка як політика

Проаналізувати передумови об'єднання Німеччини

Охарактеризувати політичний устрій, зовнішню та внутрішню політику новоствореної держави

Проаналізувати методику викладання теми в межах вивчення курсу «Нова і новітня історія країн Західної Європи та Америки».

Хронологічні межі охоплюють період з 1871 р. до 1918 р., що обумовлено існуванням Другої німецької імперії. Специфіка предмету та об'єкту дослідження передбачає висвітлення подій, що виходять за хронологічні рамки дослідження.

Апробація результатів дослідження відбувалася у вигляді доповідей на наукових конференціях : Всеукраїнської наукової онлайн конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Актуальні проблеми всесвітньої історії» на базі Житомирського державного університету імені Івана Франка.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Історіографія проблеми

Історичні дослідження, присвячені життю та діяльності Отто фон Бісмарка, умовно поділяються на кілька ключових напрямків, які автор цього тексту виділяє як вітчизняний доробок (радянський, пострадянський, включаючи сучасний український) та зарубіжні погляди істориків і мемуаристів, вивчення яких є необхідним для ґрунтовного аналізу.

Особливе місце у вивченні "залізного канцлера" займає праця фахівця з історії німецького імперіалізму А. С. Єрусалимського, який написав нарис про його дипломатичну діяльність і видав спогади Бісмарка та цінні архівні документи. Його книга «Бісмарк: дипломатія і мілітаризм» розкриває справжній масштаб особистості Бісмарка, де автор стверджує, що він був «на голову вищий від оточуючих його діячів юнкерської Пруссії» і найкраще зрозумів завдання своєї епохи. Єрусалимський проаналізував, як у дипломатії Бісмарка перепліталися пруські традиції XVII–XVIII століть із новими методами, розробленими в 50–60-х роках XIX століття, а також охарактеризував Бісмарка як полководця і дипломата [23].

Значний внесок у дослідження теми робить фундаментальна монографія М. Юровської, яка висвітлює мотиви, рушійні сили та суперечливість колоніальної політики Німеччини й стисло аналізує еволюцію поглядів канцлера на колоніальне питання. Однак, зазначається, що ця робота може бути необ'єктивною, оскільки автор намагалася представити політику Бісмарка виключно в позитивному світлі, ігноруючи проблемні моменти [59].

Також важливе значення має праця І. Чарного, написана на основі стенографічних звітів рейхстагу, німецьких «Білих книг» та великої кількості спеціальної літератури. Автор розкрив цілі німецької колоніальної експансії, вивчив умови переходу країни до колоніальних загарбань і детально описав позицію Бісмарка щодо початку цієї політики.

Серед історіографічного доробку стосовно особистості Бісмарка також виділяють монографію Г. В. Павленко, яка, попри спроби автора виправдати

колоніальну експансію Другого Рейху, містить важливі відомості про початок колоніальної політики Німеччини [39].

Значний вклад у вивчення діяльності Бісмарка, особливо його зовнішньої політики, внесли й інші радянські історики, зокрема Л. І. Нарочницька, Ф. А. Ротштейн, С. І. Оболенська та І. С. Галкін. Спільне та комплексне використання праць цих фахівців, як стверджує автор, дає змістовну картину про історичну особистість Бісмарка та дозволяє повністю зрозуміти статус Німеччини як держави під час його правління [18, 34, 36, 43].

Окремої уваги заслуговує монографія В. В. Чубинського «Бісмарк. Політична біографія». Вона охоплює біографічні дані від молодих років до смерті "Залізного канцлера", характеризує його зовнішню та внутрішню політику. Чубинський приділяє більше уваги зовнішній політиці Бісмарка, що є логічним, оскільки цей аспект його діяльності є загально визнано найцікавішим. Автор виділив головні етапи його діяльності та їхні підсумки, зобразив його історичну заслугу – створення єдиної Німецької імперії – а також причини її невдач. Підкреслюється, що Бісмарк несе відповідальність за перетворення Німеччини на джерело небезпеки в Європі та її агресивну діяльність.

Дослідженням розвитку німецької державності протягом XIX-XX століть займалися багато фахівців, які передусім приділяли увагу постаті рейхсканцлера. Наприклад, соціально-психологічний портрет Бісмарка склали українські фахівці Т. В. Горечанта і С. С. Троян [22], а його біографію аналізував російський історик XIX ст. Р. І. Сементковський та сучасний фахівець В. В. Чубинський [45, 56]. Історик Е. Людвіг високо оцінює позицію Бісмарка щодо соціального питання, бачачи в ній підтвердження того, що вперше «держава взяла на себе регулювання соціального питання».

Серед сучасних російських дослідників виділяють праці Л. Полонського та С. Фокіна, які зосереджуються на практичному боці колоніально-пропагандистської діяльності в Німецькій імперії, передумовах переходу до колоніальної експансії та аналізі геополітичних аспектів німецької зовнішньої політики.

Важливою для написання цієї роботи також була монографія В. Г. Баєва «Німецький конституціоналізм», яка розкриває практично недосліджену в російській правовій науці проблему становлення конституціоналізму в Німеччині, аналізуючи більш ніж столітній період розвитку конституційного ладу. У монографії приділено значну увагу ролі державних діячів, зокрема Бісмарка, у цьому процесі.

Однією з найновіших і найгрунтовніших є праця Н. А. Власова «Великий Бисмарк. «Железом и кровью», де автор по-новому розкриває роль Бісмарка у долі Німеччини, визнаючи його масштабність як особистості, що мала істотний вплив на хід подій у Європі ХІХ століття. У ній детально описано його дипломатичні перемоги та подано особисте життя у новому світлі з використанням раніше невідомих фактів.

В українській історіографії варто відзначити працю С. Трояна та П. Трояна, в якій вчені досліджують питання необхідності колоній для Німеччини того часу та суспільні погляди на їхнє надбання.

Підсумовуючи, аналіз історіографії свідчить, що як зарубіжні, так і українські вчені, попри активне вивчення колоніалізму, не до кінця заповнили прогалини в історії колоніальної політики Другого Рейху, що вимагає подальшого комплексного дослідження. Тому, спираючись на документальні джерела та праці дослідників, автор цієї роботи ставить за мету проаналізувати перехід Німеччини до політики колоніальних захоплень у 1882–1884 роках та роль Бісмарка в цьому процесі.

Характеризуючи радянську історіографію, автор доходить висновку, що література 50–90-х років ХХ століття не є об'єктивною, оскільки через несприятливі відносини між СРСР і Німеччиною у цей період Бісмарк часто висвітлювався як негативний історичний персонаж, а факти не завжди були документально доведені. Натомість література після 90-х років ХХ століття вважається більш об'єктивною: після розпаду СРСР відносини між Росією та Німеччиною покращилися, і в працях цього періоду Бісмарк став подаватися як позитивний герой світової історії. Праці ж українських авторів оцінюються

як найбільш об'єктивні, оскільки вони висвітлюють Бісмарка з реалістичної точки зору, без суб'єктивних додавань та ідеологічного тиску.

Значний внесок у вивчення його діяльності внесли зарубіжні дослідники, такі як М. Вебер, З.Бамбергер, Е.Енгельберг, Ф. Ротштейн, Е. Норберт та ін. Вітчизняні науковці залучилися до розгляду політики О. фон Бісмарка детально і ґрунтовно наприкінці 1990-х років ХХ ст. В працях С. Бобилевої, В. Виноградов, С.Трояна, Л. Гончаренко, Б. Гончар, Д.Костюк, Н. Папенко представлений аналіз об'єднавчої, зовнішньої та колоніальної політики Німеччини в роки канцлерства О. фон Бісмарка. Загалом, наявні праці є тематично розрізненими, і бракує цілісного підходу до вивчення означеної проблематики [10, 11, 22, 47].

Формування системи ціннісних орієнтацій відбувалося протягом так званого «довгого» ХІХ століття, і започатковані або усталені тоді політичні прецеденти зберігають свою актуальність і донині. Виклики, що стояли перед політикумом та суспільством у цей період у кожній державі, були неоднаковими й залежали передусім від традицій історичного розвитку, економічного стану, соціальної структури та ментальності. Проте, починаючи особливо з другої половини ХІХ століття, майже для всіх країн гостро постало питання адаптації до нових реалій значної частини населення, насамперед робітництва, яке кількісно зросло та змінило свій соціальний статус переважно внаслідок індустріалізації. В умовах об'єднаної Німеччини свій варіант побудови соціально збалансованого суспільства запропонував і втілював перший канцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк, який залишався ключовою фігурою в політиці країни майже два десятиліття. Завдяки своїм реформам, спрямованим на широкі верстви населення, його досі вважають засновником «соціальної держави».

Соціальне законодавство згодом стало вагомим елементом забезпечення політичної стабільності. Звернення до історичного досвіду Німецької імперії є важливим і сьогодні, оскільки соціальна складова продовжує відігравати одну з основних ролей у внутрішній політиці країни. Крім того, окремі положення, практика впровадження соціальних законів, а головне, усвідомлення

правлячими колами необхідності збалансованої соціальної політики, можуть слугувати взірцем для інших держав.

Варто відзначити, що ця проблема в українській історіографії була досліджена лише фрагментарно. Питання частково висвітлено в статтях Н. Папенко та Є. Папенко, присвяченій діяльності канцлера Отто фон Бісмарка, а також у роботі Н. Папенко, де розглядається внутрішня, зокрема й соціальна, політика Бернхарда фон Бюлова. Окремі політико-правові аспекти соціальних реформ, переважно за часів канцлера Отто фон Бісмарка, та їхній вплив на сучасність розкрито в наукових розвідках А. Бадиди, С. Матвеева, Г. Музиченко. Більш детальний аналіз одного з елементів соціальної політики — соціального страхування — здійснив О. Мельничук. Однак, майже не дослідженою залишається проблема наступності соціальної політики в добу Німецької імперії та формування консенсусних механізмів її реалізації. Метою цієї статті є комплексне дослідження витоків соціального законодавства Німецької імперії, його змісту та формування механізму впровадження в останній третині XIX – на початку XX століття [32, 34].

Сучасне розуміння соціальної політики охоплює комплекс заходів, що здійснюються урядом та громадянським суспільством задля реалізації соціальних програм, підтримки рівня життя, соціальної сфери, забезпечення зайнятості та запобігання конфліктам. Таке бачення почало формуватися з другої половини XIX століття — періоду становлення індустріальної економіки та, як наслідок, швидкої урбанізації.

Німецька історіографія, присвячена колоніальній політиці Берліна, є численною та ґрунтовною, і діяльність Бісмарка постійно привертала увагу дослідників на різних етапах розвитку імперії. Хоча до початку Першої світової війни німецькі історики зверталися до її вивчення переважно з метою популяризації ідеї «розширення життєвого простору». У той час єдиною вагомою працею вважалася «Історія німецької колоніальної політики» А. Циммермана, опублікована у 1914 році, де автор прагнув виправдати колоніальну експансію Другого Рейху. У 1920-х – на початку 1930-х років стабільний інтерес до колоніалізму підтримувався реваншистськими

настроями, які панували після підписання Версальського мирного договору 1919 року, розціненого німцями як «версальський диктат», що призвів до занепаду імперії. На це також впливало важке становище німців у колишніх колоніях, а також поява в Англії та Франції документальних видань викривального характеру. Ці публікації, засновані на реальних фактах, хоча іноді містили вигадки, розкривали найбільш негативні сторони німецького колоніалізму і вражали читача реаліями колоніального побуту. Автори таких робіт мали цілком зрозумілу мету – сприяти легітимації колоніальних надбань країн Антанти, отриманих за рахунок Німеччини. У цих обставинах подолання «почуття провини» німецької нації перетворилося на професійне завдання істориків та публіцистів. Історична наука і публіцистика об'єдналися: історики зверталися до актуальної теми, а публіцисти шукали в минулому аргументи для пропаганди ідеї колоніального реваншу. Це знайшло відображення у працях таких авторів, як Ф. Валентин, В. Віндельбанд, Г. Шпельмейер, М. Хаген, Г. Хальгартен, Г. Янцен та інші [51, 52].

Ось перефразований текст, який продовжує огляд історіографії німецької колоніальної політики, зокрема ролі Бісмарка, виконаний без використання структурного форматування.

Фундаментальною для цього періоду була монографія М. Хагена «Колоніальна політика Бісмарка» (1923 р.), в якій були висвітлені мотиви, рушійні сили та суперечливість політики Другого Рейху, а також розглянуті розбіжності між колоніальними теоріями та їхніми практичними результатами. Хаген трактував співвідношення європейської та колоніальної політики у контексті вибору Німеччиною своїх зовнішньополітичних пріоритетів і стисло проаналізував еволюцію поглядів канцлера у колоніальному питанні. Слід зазначити, що робота не була позбавлена упередженості, а її автор схилився до того, щоб ігнорувати проблемні моменти, намагаючись представити політику Бісмарка виключно в позитивному світлі.

Ще одним вартим уваги прикладом робіт того часу є книга Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року. Соціологічне дослідження німецької зовнішньої політики до Першої світової війни». Хальгартен значно розширив теоретичний

і конкретно-історичний аналіз, ретельно дослідивши діяльність фінансових та промислових угруповань та їхні зв'язки з урядом Бісмарка, що виявилось корисним для розуміння контексту його діяльності. Дослідник всебічно розглядав проблеми, пов'язані з місцем колоніальної політики у зовнішньополітичному курсі Німеччини, і проектував отримані результати на підсумки Першої світової війни. Серед інших праць заслуговує на увагу студія Г. Янцена «Східна Африка в англо-німецькій політиці 1884–1890 рр.», де аналізуються переважно дипломатичні аспекти діяльності уряду Бісмарка та його взаємини з Англією у колоніальних питаннях.

Зусилля німецьких авторів, спрямовані на обґрунтування необхідності перегляду умов Версальського мирного договору та повернення Німеччині її колишніх колоній, досягли помітної активності в період панування нацизму. Серед авторів, які писали на цю тему в роки нацистської диктатури, варто відзначити В. Віндельбанда, який, зрозуміло, позитивно оцінював колоніальну політику рейхсканцлера, доводячи його виключно миролюбні цілі.

1.2. Джерельна база дослідження

Серед мемуарної спадщини найбільш цінним джерелом є мемуари канцлера Німецької імперії Отто фон Бісмарка, що яскраво висвітлюють становлення німецької політики. Завдяки ним можна не лише прослідкувати процес зародження німецької колоніальної політики, створення підвалин для її здійснення, але й з'ясувати роль Німеччини на міжнародній арені відразу після створення Німецької імперії, та як це вплинуло на політику щодо колоній. Автобіографічну книгу «Роздуми та спогади» він написав після відставки з посади рейхсканцлера 1890 р., розповів про події, які призвели до народження Другого рейху. Перші два томи були видані та стали бестселерами ще за його життя. Третій, попри спротив родини Бісмарків, був надрукований у 1919 р. Спогади у третьому томі належать до завершального етапу політичної кар'єри «залізного канцлера». У ньому він критикує монархію, описує часи правління Вільгельма II.

Мемуари останнього німецького кайзера Вільгельма II під назвою «Події та постаті 1878–1918» (Ereignisse und Gestalten 1878–1918) є важливим, але вкрай суб'єктивним історичним джерелом. Їхня головна цінність полягає у наданні першоджерельної перспективи на ключові політичні, військові та дипломатичні події періоду з 1888 по 1918 рік, дозволяючи дослідникам зрозуміти світогляд, мотиви та процес прийняття рішень на найвищому рівні Німецької імперії.

Вони містять унікальні відомості про особисті відносини кайзера з іншими європейськими монархами (наприклад, з його кузеном Георгом V) та провідними політиками (Отто фон Бісмарком, Бернгардом фон Бюловом), а також його власне бачення ролі Німеччини у світі та причин початку Першої світової війни. Проте, як історичне джерело, мемуари потребують обов'язкової критичної оцінки. Написані в еміграції після поразки Німеччини та повалення монархії, вони значною мірою є спробою самовиправдання та перекладання відповідальності за катастрофу на інших осіб та обставини. Кайзер схильний вибірково висвітлювати факти, спотворювати хронологію або замовчувати незручні деталі, щоб покращити свій історичний імідж. З огляду на це, мемуари Вільгельма II не можуть бути прийняті як об'єктивна істина і повинні використовуватися істориками лише у поєднанні з іншими, незалежними джерелами, такими як дипломатичні документи, протоколи засідань та спогади інших сучасників, для повного та збалансованого розуміння епохи. Вони є цінним документом менталітету епохи та самого монарха, а не беззаперечним викладом історичних фактів.

1.3.Методологічною базою роботи є принцип історизму, об'єктивності критичного та структурно-систематичного підходів до наявного матеріалу. В процесі її написання застосовувалися аналітичний, проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи дослідження. Автор зауважує на упередженість поглядів радянських науковців та зміни стосовно висвітлення біографії діяча відповідно до ідеологічних змін. На сучасному етапі в своїх працях автори залучають нові матеріали, що сталося завдяки відкриттю нових фактів із життя Отто фон Бісмарка. Зарубіжні вчені будучи

незаангажованими дослідниками висвітлюють більш різноманітні аспекти життя та діяльності Отто фон Бісмарка. Отож дослідження автора актуальне з огляду на комплексний підхід у досягненні поставленої мети та окремих завдань.

Використання порівняльно-історичного методу при дослідженні Німецької імперії (1871–1918) є важливим, оскільки це дозволяє глибоко зрозуміти її унікальні риси, поміщаючи їх у ширший європейський контекст. Цей метод дає можливість зіставити шляхи національного об'єднання, зокрема порівнюючи німецький процес, що відбувався «згори» через війни, мілітаризм та під керівництвом Пруссії і Бісмарка, з об'єднанням Італії (Рісорджименто), яке поєднувало дії «згори» та «знизу», що демонструє, як мілітаристський та авторитарний характер німецького об'єднання вплинув на подальший політичний розвиток Імперії, тоді як обидві країни вирішували проблему «запізнілої» модернізації та створення національної держави у ХІХ столітті. Крім того, порівняльно-історичний метод застосовується для аналізу конституційних моделей, зіставляючи Конституцію Німецької імперії 1871 року з конституціями інших великих держав, таких як Велика Британія (парламентська монархія) та Третя Французька республіка, що виявляє дуалістичний (авторитарно-парламентський) характер німецької моделі, де канцлер був відповідальний лише перед імператором, а не перед Рейхстагом, підкреслюючи, чому Німеччина не розвинула повноцінну парламентську демократію, зберігаючи вплив імператора та військово-аристократичної еліти. Також цей метод є корисним для вивчення соціально-економічних перетворень та зіставлення темпів індустріалізації Німецької імперії з індустріальними лідерами, такими як США та Велика Британія, де Німеччина здійснила прискорену модернізацію, наголошуючи на важкій промисловості та створенні великих картелів і тісній співпраці держави з бізнесом; особливо важливим є порівняння системи соціального страхування, запровадженої Бісмарком у 1880-х роках, яка була революційною для свого часу і випереджала подібні ініціативи в більшості західних країн.

Нарешті, порівняльно-історичний метод є основою для розуміння

концепції «Sonderweg» (Особливий шлях), яка стверджує, що Німеччина пройшла унікальний шлях розвитку, відмінний від західних демократій, що призвів до світових конфліктів, і він допомагає зрозуміти це через зіставлення німецької колоніальної політики та «Weltpolitik» часів Вільгельма II з імперською політикою Великої Британії та Франції, виявляючи більш агресивний та менш гнучкий характер німецької політики, що посилювало міжнародну напруженість, допомагаючи краще зрозуміти роль Німеччини та її відповідальність у виникненні Першої світової війни. Загалом, цей метод дозволяє уникнути ізольованого розгляду Німецької імперії, вписуючи її історію в ширший контекст і визначаючи, що було унікальним для Німеччини, а що — частиною спільних процесів модернізації європейських держав.

1.3. Методологія дослідження

При написанні кваліфікаційної роботи використано Методи історичних досліджень поділяються на кілька категорій, що використовуються істориками для вивчення та реконструкції минулого, встановлення причинно-наслідкових зв'язків та формування історичних висновків. До першої групи належать загальнонаукові методи, які є спільними для багатьох наук: аналіз (розкладання об'єкта на частини) і синтез (об'єднання частин для цілісного бачення); індукція (від фактів до загального) та дедукція (від загального до фактів); а також метод аналогії для встановлення подібності між явищами.

Друга, найбільш специфічна група, це загальноісторичні (спеціально-наукові) методи. Ключовим серед них є історико-критичний метод, який включає зовнішню критику джерела (встановлення його автентичності та авторства) та внутрішню критику джерела (визначення достовірності змісту та мотивації автора). До методів вивчення розвитку належать: історико-генетичний метод, що розкриває властивості об'єкта в процесі його послідовного історичного руху; історико-порівняльний метод, який встановлює схожість та відмінності між явищами для виявлення закономірностей; історико-типологічний метод, спрямований на класифікацію

явищ за спільними ознаками; та історико-системний метод, що розглядає об'єкт як цілісну, взаємопов'язану систему.

Історико-генетичний метод є ключовим, оскільки він дозволяє послідовно відстежити процес, починаючи від передумов (Митний союз, прагнення Пруссії до гегемонії) через етапи війн Бісмарка (проти Данії, Австрії, Франції) і до проголошення Німецької імперії у 1871 році, встановлюючи при цьому чіткий причинно-наслідковий ланцюжок. Історико-порівняльний метод необхідний для контрастування німецького шляху «зверху» («залізом і кров'ю», під контролем Пруссії) з іншими моделями національного об'єднання (наприклад, з італійським Рісорджименто), що допомагає визначити унікальність та наслідки малонімецького шляху. Історико-критичний метод є фундаментальним при роботі з джерелами, зокрема з офіційними договорами, дипломатичною кореспонденцією (наприклад, Емська депеша) та мемуарами Бісмарка; він застосовується для зовнішньої критики (автентичність джерел) та внутрішньої критики (виявлення суб'єктивності, політичної мотивації та достовірності фактів), що є критично важливим для розуміння політики Реалполітик.

Нарешті, історико-системний метод дозволяє розглядати нову Німецьку імперію як цілісну систему, аналізуючи взаємодію її політичних (Конституція, Кайзер, Рейхстаг), військових та економічних компонентів (промисловість, Митний союз), що забезпечило успіх об'єднання та подальше домінування Пруссії.

РОЗДІЛ II. ОТТО ФОН БІСМАРК І ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Становлення Отто фон Бісмарка як політика

У сучасній історичній науці Бісмарк належить до числа найбільш відомих і впізнаваних закордонних політиків минулого. І на те, звичайно, є свої об'єктивні причини. «Залізний канцлер» вважається найяскравішою зіркою на політичному небосхилі Європи другої половини XIX століття. Це саме по собі вже багато про що говорить — видатних державних діячів у ту епоху вистачало в усіх країнах. У Британії згадають Вільяма Гладстона, який чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра, та незбагненого Бенджаміна Дізраелі, у Франції — полум'яного республіканця Леона Гамбетту, в Італії — великого об'єднувача країни графа Камілло ді Кавура. Проте пріоритет Бісмарка не оскаржується практично ніким; і сучасники, і нащадки одностайно віддавали йому перше місце серед європейських політиків свого часу.

Куди менше одностайності в оцінці характеру та підсумків його діяльності. У Німеччині до Другої світової війни Бісмарк розглядався як політичний геній, мудрий дипломат і творець національної єдності. На нього закликали рівнятися, його державне мистецтво протиставляли помилкам його наступників. Абсолютно різні політичні сили прагнули, змагаючись одна з одною, поставити образ Бісмарка собі в приклад [14 с. 32,].

Однак після 1945 року ситуація змінилася. Дедалі гучніше почали лунати критичні голоси, дедалі частіше можна було почути про спадкоємність політики «від Бісмарка до Гітлера». «Залізного канцлера» звинувачували в тому, що він руйнував баланс сил у Європі, провокував кризи та конфлікти всередині Німеччини та за її межами, зміцнював авторитарну традицію і душив паростки демократії — одним словом, кинув у ґрунт насіння, яке дало у XX столітті настільки зловісні сходи.

У наші дні домінує більш зважений підхід: за Бісмарком визнають як безсумнівні заслуги, так і настільки ж безсумнівні недоліки. Його більше не вважають ані героїчною особистістю, ані винуватцем усіх німецьких бід.

Загалом, фігура «залізного канцлера» сьогодні, через двісті років після його народження, перестала бути гостро актуальною для німців.

Біографії видатних особистостей зазвичай починають з розповіді про предків. Це стає справді важливим (а не просто цікавим) у тому випадку, якщо в сім'ї існувала певна традиція, що передавалася з покоління в покоління, якщо герой книги почувався наступником своїх дідів і прадідів. У випадку з Бісмарком ситуація була ще цікавішою: він став точкою перетину двох абсолютно різних традицій, втіленнями яких були його батьки.

Батько – Карл Вільгельм Фердинанд фон Бісмарк (1771–1845) – був представником давнього і вельми розгалуженого дворянського роду. У хроніках це прізвище вперше згадується у XIII столітті. Бісмарки належали до числа найвпливовіших дворянських родин Старої марки (Альтмарка) – історичної області на берегах Ельби, яку нерідко називають «колискою пруської держави». «Залізний канцлер» згодом з гордістю заявляв про те, що його предки з'явилися у Бранденбурзі раніше, ніж панівна династія Гогенцоллернів.

Мати майбутнього «залізного канцлера», Луїза Вільгельміна Менкен (1789–1839), була представницею абсолютно іншої традиції. Батько Вільгельміні не належав до дворянського стану, що не завадило йому досягти певних висот у пруській державі. Анастасіус Людвіг Менкен був переконаним прихильником помірної-ліберальних реформ і відігравав дуже значну роль у внутрішній політиці Пруссії другої половини XVIII століття. Розпочавши блискучу кар'єру ще за Фрідріха II, він був радником його наступників на пруському престолі – Фрідріха Вільгельма II і Фрідріха Вільгельма III. Лише порівняно рання смерть у 1801 році завадила йому стати державним діячем першої величини та взяти участь у перетвореннях, основи яких він багато в чому заклав. Свої прогресивні на той час погляди він передав і доньці, яка, залишившись без батьківської підтримки, вийшла заміж за провінційного юнкера.

Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк з'явився на світ 1 квітня 1815 року в родовому маєтку Шенгаузен. Перші роки життя хлопчика протікали в

атмосфері сільської ідилії – тут, на берегах Ельби, і в померанському маєтку Кніпгоф, куди сім'я перебралася через рік після його народження. Три маєтки, розташовані на схід від гирла Одера – Кніпгоф, Кюльц і Ярхлін, – Фердінанд фон Бісмарк успадкував у 1814 році після смерті бездітного далекого родича, зауваживши з цього приводу, що охололий дядько під соусом із маєтків є цілком приємною стравою [14, с.56]. Саме з Кніпгофом пов'язані перші дитячі спогади Отто.

Померанія була на той час сільською глибинкою пруської держави з відносно невисокою щільністю населення і незайманими куточками дикої природи. Річкові долини та порослі деревами пагорби, оброблювані поля і вузькі лісові стежки – такими є перші дитячі спогади маленького Отто. Саме тут бере свій початок особлива любов Бісмарка до природи, і насамперед до лісів, яку він зберіг протягом усього свого життя. Він любив подовгу гуляти в морозні зимові дні, кататися на ковзанах, а навесні працювати в саду. Любив спілкуватися зі старим пастухом, який бачив ще батька Фрідріха Великого і розповідав безліч історій з минулих часів.

Іноді батьки разом із хлопчиками приїжджали до столиці і затримувалися там на тривалий час. Окремі ранні спогади Бісмарка були пов'язані саме з Берліном. Згодом він розповідав, як опинився на званому обіді і шукав собі місце за столом; пани, що знаходилися поблизу, дивлячись на нього, засперечалися французькою, хлопчик перед ними чи дівчинка. «C'est un fils, Monsieur» (Це син, пане) – відповів маленький Отто, чим викликав у всіх неабияке здивування. Якщо пам'ять не підводила «залізного канцлера», то він з ранніх років прекрасно володів французькою мовою – втім, явище далеко не рідкісне для того часу. У 1818 році Отто разом із матір'ю їздив на курорт Емс; бували вони і в родичів у Шенгаузені. Як згадувала Хедвіг фон Бісмарк – ровесниця, кузина і подруга раннього дитинства майбутнього «залізного канцлера» – Отто завжди був шибеником і непосидою.

Стосунки з батьками склалися у хлопчика непросто. Насамперед це стосувалося матері. Нереалізовані амбіції та нерівний шлюб не могли не мати серйозного впливу на характер молодої жінки. Одна з її знайомих згодом

згадувала про неї як про розумну, але неприємну і жорстку даму[14]. Хедвіг фон Бісмарк писала у своїх мемуарах: «У моїй пам'яті вона залишилася холодною жінкою, яка приділяла мало уваги оточуючим. Вона часто журилася і ставала байдужою до всього. Настільки поширене сьогодні слово “нервовий” я, коли виросла, вперше почула саме стосовно неї. Всі говорили, що цією нервовістю вона ускладнює життя самій собі, а ще більше – своєму чоловікові та дітям».

Інтернат відіграв важливу роль у формуванні характеру юного Бісмарка. Заснований у 1805 році, цей навчальний заклад спочатку ґрунтувався на ідеях Просвітництва і ставив за мету виховувати полум'яних німецьких патріотів. Однак на хвилі реакції, що настала в Пруссії, він до 1820-х років перетворився на свого роду цивільний аналог кадетського корпусу. Основний контингент учнів становили вихідці із середнього класу — нащадки чиновників та осіб вільних професій (дворяни частіше наймали своїм дітям домашніх вчителів). Головний принцип навчання полягав у тому, щоб загартувати тіло і дух хлопчиків. Вони жили у спартанських умовах, харчувалися впроголодь, зазнавали суворих покарань за будь-яке порушення дисципліни. Жорсткий графік регулював увесь час їхнього неспанья — з 5:30 ранку до 9:00 вечора. Особливе місце в ньому займали різноманітні фізичні вправи. Крім того, на прилеглий до будівлі інтернату земельній ділянці кожен хлопчик мав свій невеликий город, який він зобов'язаний був обробляти.

Не дивно, що жодного ентузіазму порядки в інтернаті у Отто не викликали. Через багато років він, за розповідями одного зі соратників, згадував: «Моє дитинство було зіпсоване в закладі Пламана, який здавався мені в'язницею. [14, с.64] Бачачи з вікна упряжку волів, які проводять борозну, я завжди плакав від туги за Кніпгофом. В усьому закладі панувала безжальна суворість». Ймовірно, саме цей травмуючий досвід став однією з головних причин вельми нездорового способу життя, який Бісмарк вів у дорослому віці (непомірне обжерство і режим дня, що включав дуже пізній відхід до сну і не менш пізній підйом вранці), а також його непереборної відрази до монотонної, наполегливої, рутинної роботи.

Сам «залізний канцлер» згодом стверджував, що саме навчання в інтернаті привчило його надалі давати жорстку відсіч будь-яким негараздам. «У шість років він потрапив до навчального закладу, де вчителі були демагогами з фізкультурного руху, які ненавиділи дворянство і виховували за допомогою ударів і стусанів замість слів та навіювань. Вранці дітей будили ударами рапір, які залишали після себе синці, оскільки вчителям було нудно робити це іншим способом. Фізичні вправи мали бути відпочинком, але вчителі знову завдавали ударів залізними рапірами! Його прекраснодушній матері швидко стало незручним виховання дітей, і вона швидко відмовилася від нього, принаймні емоційно. Він говорив про це з великою гіркотою» – описував бесіду з Бісмарком інший його сподвижник. Втім, один із перших біографів «залізного канцлера», Еріх Маркс, вивчив відгуки про інтернат інших його учнів і виявив, що вони в масі своїй малюють куди менш драматичну картину. Тому в даному випадку ми можемо говорити не стільки про об'єктивну реальність, скільки про її сприйняття Бісмарком, яке до того ж з плином часу стало ще більш однотонним.

Згідно з характеристиками, які давали хлопчику вчителі, він відрізнявся веселим норовом і був загальним улюбленцем. Різноманітність у його життя вносили візити по неділях у маєток дядька Фрідріха фон Бісмарка в Темпліні неподалік від Потсдама; відвідував хлопчик і своїх батьків, коли ті бували в столиці.

Муки в інтернаті закінчилися у 1827 році. Юний Отто продовжив своє навчання в гімназії Фрідріха Вільгельма в Берліні, що вважалася однією з провідних елітних шкіл Пруссії. Одразу ж після вступу туди він оселився разом зі старшим братом у спеціально винайнятій для них квартирі на Беренштрассе; за хлопчиками стежили домашній учитель і служниця, взимку сюди ж приїжджали батьки. Після вступу Бернгарда до університету в 1829 році Отто жив на повному забезпеченні в одного з учителів. Мати була не надто задоволена його успіхами, і в 1830 році хлопчик перейшов до найстарішої берлінської гімназії «Біля Сірого монастиря», де через два роки отримав атестат зрілості. Обидві згадані гімназії були досить типовими для

свого часу гуманітарними школами, де давалася класична освіта з упором на стародавні мови (англійську та французьку Отто опановував удома). Канікули Бісмарк проводив, як правило, у Кніпгофі, де пристрастився до полювання і багато їздив верхи.

Як і багато молодих людей, які вступили до університету і нарешті вирвалися з-під контролю батьків, Отто пустився берега. Саме тоді він заробив репутацію «скаженого Бісмарка», яка супроводжувала його потім протягом багатьох років. Пиятики, дуелі, любовні пригоди, найрізноманітніші дикі витівки — юнак явно прагнув компенсувати роки спартанського життя. А разом і самоствердитися, завоювати авторитет у студентському середовищі, що було для нього не менш важливо.

На думку Отто Пфланце, це прагнення до самоствердження також пояснюється травмуючим дитячим досвідом Бісмарка. Позбавлений емоційної підтримки з боку батьків, який постійно відчував загрозу, він відчував потребу контролювати все, що відбувається навколо, організувати навколишній простір за своєю міркою[45, с.122]. З часом ця потреба зберігалася, змінювалися лише масштаби простору — від студентської компанії до «концерту» великих держав Європи.

Одночасно йшлося і про те, щоб набути популярності у студентському середовищі — причому явно не за рахунок успіхів у навчанні. Дуже високий для свого часу (близько 190 сантиметрів), елегантний молодий чоловік з бездоганною поставою, він з'являвся на вулицях університетського містечка з величезним світлої масті догом і невдовзі став усюди впізнаваною фігурою. Протягом перших трьох семестрів Отто взяв участь у 25 дуелях, причому лише в одній отримав легку подряпину, що принесло йому прізвисько «Ахіллес невразливий». Говорили, що одного разу він викликав на дуель ціле студентське об'єднання. Кілька разів Бісмарк опинявся в карцері за дисциплінарні порушення. Незабаром він уже мав репутацію одного з найкращих фехтувальників Геттінгенського університету, а також прекрасного плавця і танцюриста. Досить швидко йому вдалося стати у своєму середовищі харизматичною особистістю.

Отто особливо охоче спілкувався зі студентами з Британії та Сполучених Штатів; мода на все англійське в Німеччині того часу була дуже поширена, і в юності Бісмарк часто віддавав перевагу компанії англійців товариству своїх співвітчизників, а англійській літературі — німецькій. Саме в Геттінгені він познайомився з американцем Джоном Мотлі, який до самої своєї смерті залишався одним із найближчих друзів «залізного канцлера», а у себе на батьківщині зробив блискучу дипломатичну кар'єру, обіймаючи послідовно посади посла Сполучених Штатів у Відні та Лондоні.

Саме Мотлі ми завдячуємо одним із найцікавіших описів молодого Бісмарка, якого американець вивів у своєму романі «Надія Мортон» (1839) під ім'ям Отто фон Рабенмарка: «У шинку і на вулиці він поводить себе, як одержимий; проте у своїй кімнаті, серед люльок і картин, він скидає маску блазня і говорить з Мортонем розумно». Мотлі зображував свого героя вельми талановитою молодою людиною, з агресивним бійцівським темпераментом і явними якостями лідера; все це, без сумніву, можна віднести і до Бісмарка.

Склавши навесні 1835 року необхідні іспити, Бісмарк почав працювати як аускультатор (або, кажучи сучасною мовою, стажист) у судових установах Берліна. У його спогадах ця служба описується у винятково саркастичному ключі. Молодому чоловікові здавалося, що він змушений займатися якоюсь нісенітницею під керівництвом ідіотів: «Особи та установи нашої юстиції, в якій розпочалася моя діяльність, давали моєму юнацькому розуму більше приводів для критики, ніж для схвалення». Втім, нічого дивного: така реакція типова для багатьох амбітних і талановитих молодих людей, які раптом опинилися на нижчому щаблі кар'єрних сходів і змушені виконувати нудну, примітивну, часом безглузду роботу під керівництвом набагато менш обдарованих начальників. У випадку з Бісмарком до цього додавалася його глибока нелюбов до бюрократичної рутини [47 с.113].

Навіть столичні розваги не були достатньою компенсацією. Отто продовжував брати участь у світському житті Берліна, «був постійно закоханий, але часто змінював предмет свого обожнювання»[35] і робив усе нові борги. Втім, знаходитися ближче до двору Бісмарк вважав корисним і для

своєї майбутньої кар'єри. Одночасно він готувався до складання іспитів, необхідних для вступу на службу в адміністративний апарат пруської держави.

Для досягнення мети Бісмарку вимагалось представити дві письмові роботи, одна з яких мала бути присвячена філософським сюжетам, а друга — безпосередньо пов'язана з питаннями державного управління. Крім того, слід було витримати усний іспит, на якому кандидат мав продемонструвати не лише своє знайомство з основами економіки і права, а й загальний кругозір. Для написання обох робіт Бісмарк взяв відпустку і вирушив навесні 1836 року в рідний Шенгаузен. Своєму другові Шарлаху він писав: «Ти б дуже сміявся наді мною, якби бачив мене зараз. Уже чотири тижні я сиджу в зачарованому замку з гострокінцевою аркою і стінами товщиною чотири фути, з тридцятьма кімнатами, з яких тільки дві мебльовані, пишними дамаськими покривалами, колір яких ще можна впізнати за кількома плямами, масою щурів і камінами, в яких завиває вітер. При цьому я ніколи не був такий задоволений, як тепер; я сплю по шість годин на день і знаходжу велике задоволення в навчанні – дві речі, які я довгий час вважав неможливими»[62, с.117].

Письмові роботи були закінчені у досить короткі терміни; перша називалася «Про природу та застосування присяги», друга – «Про економність у державних фінансах». Екзаменатори визнали їх вдалими, а їхнього автора, за підсумками усного іспиту, вельми обдарованою молодою людиною. При найближчому розгляді, проте, обидві роботи виглядають не більше ніж старанно виконаними рефератами, позбавленими особливої оригінальності та творчої думки. Втім, для чиновника-початківця ні те, ні інше не було обов'язковим.

У липні 1836 року Бісмарк приступив до служби в урядовому президіумі міста Ахен, тобто адміністрації одного з округів, на які ділилися пруські провінції. Рейнська область стала частиною Прусського королівства зовсім недавно, за підсумками Віденського конгресу 1815 року. Самих жителів регіону, зрозуміло, ніхто при цьому не питав. Оскільки прирейнські землі довгий час перебували під сильним впливом революційної, а потім

наполеонівської Франції, у суспільстві були поширені ліберальні ідеї і звичка до вільностей. Це вже само по собі створювало ґрунт для конфлікту з Пруською державою. Додавав напруженості і релігійний фактор: рейнландці були в масі своїй католиками, тоді як панівною конфесією у Пруссії був протестантизм.

У Берліні, треба сказати, теж не були в захваті від нових придбань; тут вважали за краще б приєднати територію близької в усіх відношеннях Саксонії. Але нічого не вдієш: Рейнську провінцію потрібно було інтегрувати до пруської держави, причому робити це слід було з опорою на перевірені адміністративні кадри. Саме тому для чиновників, які приїжджали на Рейн зі «старої» Пруссії, діяли пільги – так, термін перебування на посаді референдарія скорочувався з трьох років до двох. Цим і вирішив скористатися Бісмарк.

На новому місці молодому чиновнику дуже пощастило з керівництвом. Урядовий президіум в Ахені очолював граф Адольф Генріх фон Арнім-Бойценбург, людина порівняно молода, недурна і доброзичлива до підлеглих. Він прихильно ставився до планів Бісмарка зробити дипломатичну кар'єру і в міру сил допомагав їй здійсненню. До того ж ходили чутки, що графа можуть призначити наступним міністром закордонних справ. Перспективи, таким чином, відкривалися непогані. Восени 1836 року Бісмарк стажувався в різних відділах урядового президіуму (вийшло щось на кшталт ознайомчого туру); імовірно, отриманий у ті роки досвід виявився корисним у подальшій його діяльності на посаді глави уряду. Начальники відповідних підрозділів давали йому в цілому позитивні характеристики, особливо виділяючи його здібності та енергію, проте зазначаючи, що дисципліна і старанність місцями залишають бажати кращого. Одночасно молодий чиновник задіяв усі свої зв'язки в Берліні для того, щоб отримати дозвіл на складання дипломатичного іспиту – це була чи не найскладніша частина завдання [14 с.188,].

Великий вплив на молодого Бісмарка справило те середовище, в якому він опинився. Ахен був одним із головних курортів континентальної Європи; тут вирувало світське життя, приїжджали відпочивальники з різних країн. Не

дивно, що молодий дворянин, якому було нудно, з головою поринув у розваги, як і раніше, обертаючись насамперед серед англійців і заводячи нові знайомства та, звісно ж, романи.

«Моя нинішня застільна компанія складається з сімнадцяти англійців, двох французів і моєї скромної персони», – писав він братові в серпні 1836 року.

Невдовзі після переїзду до Ахену Отто беззастережно закохався в юну англійку міс Лору Рассел, родичку Вільяма Вейна, 1-го герцога Клівленда. За свідченням самого Бісмарка, його залицання були зустрінуті прихильно, що стало серйозним навантаженням для його бюджету. «Спілкування з багатими людьми змушує витратити більше, ніж слід було б», – писав він старшому братові [41]. Спроба поправити фінанси за ігровим столом призвела, природно, до ще більших боргів.

Крім того, Бісмарк невдовзі вже був абсолютно не впевнений у своєму бажанні одружитися з прекрасною англійкою. Можливість із честю вийти зі скрутної ситуації дало болісне падіння з коня, яке прикувало юнака до ліжка і залишило його в компанії з творами Цицерона та Спінози.

У Пруссії з 1814 року існувала загальна військова повинність, що поширювалася на всі верстви населення: кожен юнак мав відслужити три роки. Однак для нащадків забезпечених сімей існував спосіб полегшити собі життя, записавшись у так звані «добровольці з однорічним терміном служби». Такий доброволець сам забезпечував себе всім необхідним, а його служба являла собою, по суті, підготовку до отримання офіцерського чину, після чого він переводився в резерв.

Бісмарк був зарахований до Гвардійського єгерського батальйону, однак і тут особливої запопадливості не виявляв. Ба більше, юнак прагнув якомога швидше розпрощатися з казармою. Навесні він намагався опинитися у своєму батальйоні якомога пізніше, щоб скоротити загальний термін перебування у строю, влітку зробив безуспішну спробу перервати службу, пославшись на стан здоров'я, а потім постійно випрошував відпустку, щоб відвідувати хвору матір (як ми розуміємо, не більше ніж привід, враховуючи їхні стосунки). У

своєму ставленні до перспектив військової служби Бісмарк був абсолютно послідовний, заперечуючи для себе будь-яку можливість будувати кар'єру професійного офіцера, настільки типову для пруських дворян, включно з багатьма представниками його власного роду.

У 1841 році Бісмарк отримав чин секонд-лейтенанта ландверу – у пруській армії для цього було необхідно не лише виконання певних вимог, але й обрання нового товариша офіцерами одного з полків. Рік по тому він перейшов із піхотного полку в уланський – кавалерія вважалася більш престижним родом військ, а молодий дворянин був чудовим вершником, – для чого на кілька місяців знову одягнув мундир.

Бісмарк комфортно почував себе в колі молодих офіцерів, але жодної тяги до військової служби, як і раніше, не відчував; очевидно, «уланський епізод» був лише одним зі способів розв'язатися. Серед усього іншого, на маневрах він врятував конюха, що тонув, за що отримав медаль, яка довгий час залишалася єдиною його нагородою.

Трохи згодом Бісмарку вперше випала можливість увійти до політики як депутат ландтагу Пруського королівства. Він вирішив не втрачати цей шанс і 11 травня 1847 року зайняв своє депутатське місце, на якийсь час відклавши власне весілля.

Це був час щонайгострішого протистояння лібералів і консервативних про-королівських сил: ліберали вимагали від Фрідріха Вільгельма IV Конституції і великих цивільних свобод, але король не поспішав їх дарувати; йому були потрібні гроші на будівництво залізниці з Берліна до Східної Пруссії. Саме з цією метою він і скликав в квітні 1847 року Сполучений ландтаг, що складався з восьми провінційних ландтагів.

Після першої ж своєї промови в ландтазі Бісмарк отримав скандальну популярність. У своїй промові він постарався спростувати твердження депутата-ліберала про конституційний характер війни за звільнення 1813 року. В результаті, завдяки пресі, "скажений" юнкер з Кніпгофа перетворився на "скаженого" депутата Берлінського ландтагу. Ще через місяць Отто заробив

собі прізвисько "Переслідувач Фінці" із-за своїх постійних нападок на кумира і рупора лібералів Георга фон Фінці [14 с.,212].

У країні поступово зріли революційні настрої; особливо серед міських низів, незадоволених зростанням цін на продовольство. У цих умовах Отто фон Бісмарк і Іоганна Путткамер нарешті одружилися.

1848 рік приніс цілу хвилю революцій у Франції, Італії, Австрії. У Пруссії революція також спалахнула під тиском патріотично настроєних лібералів, які вимагали об'єднання Німеччини і створення Конституції. Король був вимушений прийняти вимоги. Бісмарк спочатку злякався революції і навіть збирався допомагати вести армію на Берлін, але незабаром його запал остигнув, і залишився тільки смуток і розчарування в монарху, який пішов на поступки.

Із-за репутації непоправного консерватора у Бісмарка не було шансів пройти в нові Прусські національні збори, вибрані шляхом загального голосування чоловічої частини населення. Отто боявся за традиційні права юнкерів, але незабаром заспокоївся і визнав, що революція виявилася менш радикальною, чим здавалася. Йому нічого не залишалось, окрім як повернутися в свої маєтки і писати в нову консервативну газету "Кройццайтунг". В цей час відбувається поступове посилення так званої "камарильї" блоку консервативно настроєних політиків, в який входив і Отто фон Бісмарк.

Логічним підсумком посилення камарильї став контрреволюційний переворот 1848 року, коли король перервав засідання парламенту і ввів війська до Берліна. Не дивлячись на всі заслуги Бісмарка в підготовці цього перевороту, король відмовив йому в міністерському посту, затаврувавши "завзятим реакціонером". Король абсолютно не був настроєний розв'язувати руки реакціонерам: незабаром після перевороту він опублікував Конституцію, яка суміщала принцип монархії із створенням двопалатного парламенту. Монарх також залишав за собою право абсолютного вето і право управляти за допомогою надзвичайних указів. Ця Конституція не виправдала сподівання лібералів, але Бісмарку все одно здавалася дуже прогресивною [73. с.116].

Але він вимушений був з нею змиритися і вирішив спробувати висуватися в нижню палату парламенту. З великими труднощами Бісмарку вдалося пройти обидва тури виборів. Своє місце депутата він зайняв 26 лютого 1849 року. Проте негативне відношення Бісмарка до німецького об'єднання і Франкфуртського парламенту сильно ударило по його репутації. Після розпуску парламенту королем, Бісмарк практично втратив шанси бути переобраним. Але йому цього разу повезло, бо король змінив виборчу систему, що позбавило Бісмарка від необхідності вести передвиборну боротьбу. 7 серпня Отто фон Бісмарк знов зайняв своє депутатське місце.

Через деякий час між Австрією і Пруссією виник серйозний конфлікт, який міг перерости в повномасштабну війну. Обидві держави вважали себе лідерами німецького миру і прагнули втягнути в орбіту свого впливу дрібні німецькі князівства. Цього разу каменем спотикання став Ерфурт, і Пруссії довелося поступитися, уклавши "Ольмюцьку угоду". Бісмарк активно підтримував цю угоду, оскільки вважав, що Пруссія не змогла б виграти в цій війні. Після деяких коливань, король призначив Бісмарка представником Пруссії у франкфуртський Союзний сейм. У Бісмарка тоді ще не було необхідних на цій посаді дипломатичних якостей, але був природний розум і політична прозорливість. Незабаром Бісмарк познайомився з відомим політичним діячем Австрії Клементом Меттерніхом.

Під час Кримської війни Бісмарк опирався спробам Австрії провести мобілізацію німецьких армій для війни з Росією. Він став ярим прихильником Німецького союзу і супротивником австрійського домінування.

В результаті, Бісмарк став головним прихильником союзу з Росією і Францією (що ще зовсім недавно воювали один з одним), направленою проти Австрії. В першу чергу було необхідно встановити контакт з Францією, для чого Бісмарк відбув до Парижа 4 квітня 1857 року, де зустрівся з імператором Наполеоном III, який не справив на нього особливого враження. Але із-за хвороби короля і різкої зміни зовнішньої політики Пруссії, планам Бісмарка не призначено було здійснитися, і його відправили послом до Росії [74 с. 412].

Під час перебування в Росії величезний вплив на формування Бісмарка, як дипломата справило його спілкування з російським віце-канцлером Горчаковим. Згодом це знайшло віддзеркалення в їх подальших відносинах, дуже яскраво представлених в романі В. С. Пікуля "Битва залізних канцлерів". У Росії Бісмарк вивчив мову і висловлювався дуже пристойно. І лише єдине слово з російської мови ніяк не давалося розумінню Бісмарка. Це слово "нічого". Як не намагався він зрозуміти, що це означає, все було марно. Це було вище за його розуміння. На своєму персні Бісмарк вигравіював це слово. У січні 1861 року король Фрідріх Вільгельм IV помер і його місце зайняв колишній регент Вільгельм I, після чого Бісмарка перевели послом до Парижа.

Але в Парижі він пробув недовго. У Берліні в цей час спалахнула чергова криза між королем і парламентом. І для того, щоб його вирішити, не дивлячись на опір імператриці і кронпринца, Вільгельм I призначив Бісмарка розділом уряду, передавши йому пости міністра-президента і міністра закордонних справ.

Почалася тривала епоха канцлерства Бісмарка. Він сформував свій кабінет з консервативних міністрів, серед яких практично не було яскравих осіб, окрім Роона, що очолював військово-відомство. Після затвердження кабінету Бісмарк виступив з мовою в нижній палаті ландтагу, де вимовив відому фразу про "кров і залізо". Бісмарк був упевнений, що настав хороший час для суперництва Пруссії і Австрії за німецькі землі [14 с.,256].

Передумови утворення Німецької імперії

18 січня 1701 року в Кенігсберзькому замку бранденбурзький курфюрст Фрідріх III в урочистій обстановці поклав на свою голову королівську корону. На карті Європи з'явилася нова держава — королівство Пруссія.

18 січня 1871 року у Великій дзеркальній залі Версальського палацу прусський король Вільгельм I був в урочистій обстановці проголошений імператором. У центрі Європи виникла нова могутня держава — Німецька імперія (Германська імперія).

Протягом тривалого часу німецькі історики проводили між цими двома подіями, які розділяє рівно 170 років, пряму, мов стріла, лінію. Німецька історія XVIII–XIX століть перетворювалася в їхніх працях на переможну ходу пруської монархії до виконання своєї національної місії. Насправді, звісно, усе було далеко не так просто.

У XVIII столітті в центрі Європи існувала Священна Римська імперія німецької нації. Це був, по суті, релікт Середньовіччя, вельми аморфне політичне утворення, яке лише з великою натяжкою можна назвати конфедерацією в сучасному розумінні слова. До її складу входило близько трьохсот держав — від порівняно великих князівств до невеликих лицарських володінь. Кожне з них володіло практично повною самостійністю. Імператора обирали курфюрсти з-поміж найбільш впливових монархів імперії. У ранній Новий час на імператорському троні майже безперервно перебували австрійські Габсбурги.

Реальна влада імператора була невеликою, проте цей титул вважався вельми престижним, і час від часу за володіння ним спалахувала серйозна боротьба.

Було б помилкою зображувати Першу імперію (саме так її часто називають у німецькій історіографії) порожньою формальністю, позбавленою будь-якого реального значення. Вона виконувала доволі важливу функцію в системі міжнародних відносин, граючи роль недосконалого, але все ж діючого оборонного союзу німецьких держав, а також інструменту розв'язання суперечок між ними.

Значною була роль Священної Римської імперії і на початковому етапі формування німецької національної самосвідомості. Наявність нехай і вельми умовного, але все ж спільного державного утворення допомагала німцям усвідомлювати себе як народ, об'єднаний спільною культурою.

Держави, що входили до складу Першої імперії, сильно відрізнялися одна від одної за своїм розміром і вагою в системі. На початку XVIII століття єдиною великою державою в Центральній Європі була Австрія. У руках Габсбургів, окрім спадкових німецьких земель із центром у Відні, знаходилися

володіння чеської та угорської корон. Австрія традиційно вела боротьбу проти Франції на заході та проти Османської імперії на південному сході і претендувала на першість серед німецьких князівств. Однак невдовзі конкуренцію їй склало Пруське королівство [74с.266,].

Під керівництвом цілого ряду енергійних монархів з династії Гогенцоллернів ця невелика держава на північному сході Священної Римської імперії змогла сформувати могутню армію та значно посилити свої позиції на європейській арені. Знаковою фігурою був, звичайно ж, Фрідріх II Великий, який правив з 1740 по 1786 рік.

Під час Війни за австрійську спадщину він зміг захопити австрійську Сілезію. Потім, у роки Семилітньої війни, Пруссія під його керівництвом вистояла, хоч і з великими труднощами, проти коаліції Росії, Австрії та Франції. Тим самим вона закріпила за собою місце в плеяді великих держав Європи.

Внаслідок цих подій у Священній Римській імперії сформувалася нова лінія протистояння — протестантська Пруссія проти католицької Австрії. Німецький дуалізм став важливим чинником у міжнародних відносинах на континенті. Втім, дві «німецькі держави» не лише суперничали, але й часто співпрацювали між собою. Уявлення про існування між ними певного «родинного зв'язку», зумовленого належністю до одного політичного та культурного простору, все-таки існували та відігравали значущу роль.

В останній третині XVIII століття і Пруссія, і Австрія брали участь разом із Росією в поділі Речі Посполитої. Монархії Гогенцоллернів це було значно вигідніше, ніж її партнерам; саме для Пруссії було критично важливо збільшити свою ресурсну базу за рахунок нових земель та населення. В результаті влада Берліна поширилася на великі польські території, включно з Варшавою.

Малі та середні німецькі держави — іноді їх називали «третьою Німеччиною» — відігравали все меншу роль у європейських справах, стаючи об'єктами політики великих держав. Навіть Баварія та Саксонія, які мали

серйозний вплив на міжнародні відносини епохи Тридцятилітньої війни, поступово відійшли на другий, а то й третій план.

У 1789 році розпочалася Велика Французька революція. Ця подія мала величезний вплив на розвиток усієї Європи, включно з німецькими державами. Уже на початку 1790-х років Австрія та Пруссія, які до цього перебували на межі збройного конфлікту, спільно виступили проти Франції, а німецькі князівства на лівому березі Рейну стали театром військових дій [41с.,177].

Німецькі держави стали частиною «системи Наполеона». Австрійці ще раз спробували кинути виклик Парижу в 1809 році, але були переможені і змушені остаточно підкоритися. Кілька років, протягом яких Центральна Європа перебувала під владою Франції, стали часом критично важливих змін. Французи принесли з собою деякі прогресивні перетворення. Було ліквідовано багато пережитків Середньовіччя, введено сучасне цивільне право (знаменитий «Кодекс Наполеона»). Однак головною метою французької політики була не модернізація, а експлуатація Центральної Європи.

У зв'язку з цим у німецьких державах швидко почалося піднесення національної самосвідомості, в першу чергу серед забезпечених та освічених верств населення. Символом епохи стали опубліковані у 1808 році «Промови до німецької нації» філософа Йоганна Фіхте. Ідея єдиної німецької вітчизни набувала все більшої популярності. Її живили одночасно й ідеали Просвітництва, що багато в чому прийшли з Франції, і опір французьким окупантам. Завдяки цьому в ідейному багажі німецького націоналізму з'явилися виразно консервативні риси, апеляція до романтики Середньовіччя.

Силу та слабкість німецького національного руху яскраво продемонструвала революція 1848–1849 років. Її детонатором послужили події у Франції, де вкотре повалили короля і проголосили республіку. Проте на схід від Рейну революція від самого початку пішла за власним, німецьким сценарієм. Вибух виявився настільки потужним, що загрожував перекинути трони німецьких монархів.

Тому їм від самого початку довелося відмовитися від ідеї збройного придушення «заворушень» і йти на широкомасштабні поступки повсталим — скликання парламентів, надання політичних та економічних свобод, усунення від влади найбільш одіозних представників правлячої верхівки. Символом революції став червоно-чорно-золотий прапор[18 с.,103].

У травні 1848 року у Франкфурті-на-Майні зібрався перший загальнонімецький парламент — Національні збори. Його депутати вважали своїм завданням створення єдиної німецької держави, а також розробку конституції.

Однак із самого початку щодо цих питань виникли запеклі суперечки. Вони стосувалися, в першу чергу, участі Австрії в об'єднанні та державного устрою Німеччини. Лише у 1849 році була готова перша загальнонімецька конституція.

Відповідно до неї, об'єднання країни відбувалося без участі Австрії (так званий «малонімецький варіант»). Німеччина мала стати конституційною монархією з гарантованими основними правами та свободами громадян.

Але ситуація в країні вже змінилася. Революція пішла на спад, багато її учасників були задоволені поступками, зробленими німецькими монархами. У результаті на момент створення конституції в руках Національних зборів не було жодної реальної влади.

Зрештою парламентарії звернулися до пруського короля Фрідріха Вільгельма IV з пропозицією прийняти імператорську корону. Той, однак, у різкій формі відхилив їхню ініціативу, заявивши, що не бажає мати справу з бунтівниками. Після цього Національні збори практично припинили своє існування.

Втім, думка про створення федерації під своїм скіпетром пруському королю сподобалася. Він зробив спробу здійснити це самостійно, домовившись із низкою німецьких монархів. Але такий розвиток подій був не в інтересах Австрії та Росії, які не забарилися втрутитися в те, що відбувалося.

У певний момент здавалося, що війна між двома «німецькими державами» неминуча. Проте потім у Берліні вирішили поступитися. У 1850

році в Ольмюці було підписано угоду, яка відновлювала Німецький Союз у попередньому вигляді[16с.,241].

Німецька революція 1848 року не досягла своїх основних цілей. Але це не означає, що вона була абсолютно безплідною.

По-перше, більшість німецьких держав (зокрема і Пруссія) прийняли конституції. Верховна влада, як і раніше, належала монарху, але в законодавчій сфері вона була обмежена парламентом — ландтагом. Прусський ландтаг був двопалатним; члени верхньої палати призначалися королем, а нижньої — обиралися населенням на основі складної цензової (т. зв. «трикласної») системи. Без схвалення ландтагу не міг набути чинності жоден закон, крім того, він мав щороку приймати державний бюджет.

По-друге, у німецьких державах почала складатися політична традиція. Саме з 1848 року веде свій відлік історія німецької партійної системи.

Внутрішні потрясіння минули, але наступала епоха зовнішніх. Після революцій 1848–1849 років «Європейський концерт» усе частіше почав давати збої. Прагнення одних держав змінити наявний баланс сил на свою користь зустрічало опір з боку інших членів пентархії, що призводило до збройних конфліктів. Першим із них стала Кримська війна 1853–1856 років.

Наслідком Кримської війни стало не лише суттєве ослаблення позицій Росії на міжнародній арені та її зовнішньополітична ізоляція. Фактично втратив працездатність механізм «Європейського концерту», який протягом кількох десятиліть підтримував стабільність на континенті. На зміну принципу спільних дій прийшов принцип «кожен сам за себе». У рамках так званої «Кримської системи» з'явилося вікно можливостей для зміни балансу сил, для змін європейського масштабу.

Першою цими можливостями поспішила скористатися Франція, в якій встановився режим Другої імперії. Під владою Наполеона III вона проводила активну зовнішню політику, спрямовану на досягнення фактичної гегемонії в Європі. Паризькі політики не могли не розуміти, що цей курс неминуче викличе тертя з іншими великими державами і може призвести до формування антифранцузької коаліції. Тому вони прагнули знайти союзників, які могли б

сприяти досягненню Францією її цілей. Співпраця з Росією не вдалася багато в чому тому, що правляча еліта останньої не збиралася погоджуватися на роль молодшого партнера.

Єдиним можливим партнером для Петербурга ставав Берлін. Династичні зв'язки та співпраця під час придушення повстання в Польщі (скоріше декларативна, ніж реальна) створювали сприятливий клімат у відносинах двох держав, хоча значення цих двох факторів зазвичай переоцінюється.

Представники російської еліти, включно з імператором Олександром II, без особливого ентузіазму дивилися на перспективи посилення Пруссії. Проблема полягала в тому, що російська дипломатія в ситуації, що склалася, практично не мала вибору, якщо вона справді збиралася досягти заявлених цілей. Посилення королівства Гогенцоллернів сприяло ослабленню противників Росії та дозволяло петербурзьким дипломатам переглянути баланс сил, що склався після Кримської війни, на свою користь.

Таким чином, на початок 1860-х років у пруського керівництва з'явилося «вікно можливостей» для значного посилення своєї країни. Однак таку ситуацію ще потрібно було зуміти використати. Швидке економічне зростання 1850-х років стало для цього важливою передумовою. Проблема полягала в тому, що до кінця десятиліття Пруссія опинилася в смузі глибокої політичної кризи.

Приводом для останньої став проєкт військової реформи, який зустрів серйозний опір у лібералів, що становили більшість у нижній палаті пруського парламенту (ландтагу). Реформа передбачала посилення армії та зростання військових витрат, в першу чергу у зв'язку зі збільшенням кількості лінійних полків за рахунок формувань ландверу (у Росії цей термін не дуже точно, але й не без підстав перекладали як «ополчення»). Ліберали, які вважали ландвер втіленням принципу «народної армії», справедливо вбачали в планах короля та його оточення не лише військовий, а й політичний аспект.

Вільгельм I, який став пруським королем у 1861 році, розглядав армію як свій особистий домен і не збирався терпіти втручання парламенту.

Ландтаг був не в змозі вплинути на реформу як таку, але в його владі було не затвердити бюджетні асигнування, необхідні для посилення армії. Звісно, причини протистояння були набагато глибшими; «військовий конфлікт» досить швидко переріс у «конституційний конфлікт», боротьбу за владу між королівським урядом і лібералами, які прагнули розширити права та вплив парламенту [18].

На піку конфлікту, у жовтні 1862 року, головою уряду було призначено Отто фон Бісмарка, який мав репутацію затятого реакціонера. Обидві сторони очікували від нього проведення жорсткої лінії у протистоянні з ландтагом.

Насправді, будучи реалістично мислячим політиком, Бісмарк спробував досягти прийняттого для обох сторін компромісу. На першу зустріч із депутатами він приніс оливкову гілку і запропонував їм підтримати уряд в обмін на активну німецьку політику.

«Не на лібералізм Пруссії дивиться Німеччина, а на її міць, — заявив Бісмарк. — Пруссія повинна сконцентрувати свої сили й тримати їх готовими для сприятливого моменту, який уже був згаяний кілька разів. Кордони Пруссії, встановлені Віденським конгресом, несприятливі для здорового державного життя. Не промовама, не постановами більшості вирішуються великі питання часу — це було великою помилкою 1848 і 1849 років, — а залізом і кров'ю».

На перших порах ця політика не принесла результатів, однак уже в 1863 році вибухнула Шлезвіг-Гольштейнська криза, яка надала Бісмарку чудову можливість здійснити свої плани.

Причиною кризи стало бажання данського керівництва тісніше інтегрувати північнонімецьке герцогство Шлезвіг, пов'язане з данською монархією особистою унією. Рішенням Лондонського протоколу 1852 року Шлезвіг та сусідній Гольштейн, який також перебував у володінні данського монарха, мали залишатися автономними і нерозривно пов'язаними між собою. Обидва ці принципи тепер були порушені данцями. Німецькою громадською думкою це було сприйнято як агресія, і гасло визволення герцогств користувалося великою популярністю.

На початку 1864 року об'єднана австро-пруська армія розпочала військові дії проти данських військ на території Гольштейну. Офіційно позиція «німецьких держав» полягала в захисті постанов Лондонського протоколу. Дивний союз Берліна та Відня пояснювався тим, що австрійські та пруські політики в даному випадку не хотіли поступатися один одному славою захисників загальнонімецьких інтересів і водночас потребували підтримки один одного, щоб звести до мінімуму шанси успішного втручання в конфлікт з боку інших великих держав.

Дії союзної армії на першому етапі були не надто успішними, і кампанія затягнулася. Однак дипломатичне втручання Британії та Росії не принесло жодних плодів через непоступливість данців. Механізм «Європейського концерту» не спрацював. У підсумку Данія зазнала поразки і втратила північні герцогства.

Перемога Австрії та Пруссії, що викликала тріумфування в усій Німеччині, вирішила одну проблему, але створила іншу. Цією проблемою стала подальша доля герцогств. Найпростіше і найбільш популярне в суспільстві рішення — створення нової німецької держави — абсолютно не влаштувало Бісмарка, який не бачив у цьому жодної вигоди для Берліна.

У підсумку герцогства залишилися під спільним управлінням переможців. У 1865 році в Гаштейні була підписана конвенція, за якою Гольштейн переходив під управління Австрії, а Шлезвіг — Пруссії. Це було чергове проміжне рішення, прийняте на тлі загального погіршення австро-пруських відносин.

У Пруссії правляча еліта практично одногolosно виступала за анексію герцогств. Однак було очевидно, що зробити це всупереч волі Австрії не вийде. Після того, як кілька спроб домогтися компромісу провалилися, обидві сторони почали готуватися до зіткнення. У Берліні рішення воювати було остаточно прийнято на початку 1866 року, хоча король продовжував вагатися і шукати шляхи уникнути збройного конфлікту.

Бісмарк розгорнув активну дипломатичну підготовку майбутньої кампанії. Росія, як уже йшлося вище, не мала жодного приводу ставати на

захист Австрії. Природним союзником Пруссії була Італія, яка претендувала на Венецію, що знаходилася в межах Австрійської імперії. Таємний наступальний союз з нею був підписаний у березні 1866 року [15с.,344].

Найскладнішим завданням було забезпечити нейтралітет Франції. Дипломати Другої імперії розглядали Німецький союз як сферу своїх інтересів і досить ревниво ставилися до можливого посилення однієї з німецьких держав. Бісмарку вдалося вміло зіграти на французьких амбіціях, підтримуючи тісний контакт із Наполеоном III і розкриваючи перед ним привабливі перспективи союзу двох країн, а також натякаючи на можливі територіальні компенсації.

Політики [сусідніх держав] були абсолютно не зацікавлені в серйозному посиленні Берліна. Майбутня війна проти Австрії мала закінчитися якомога швидше, щоб не залишити третім силам можливості для втручання. Крім того, така «братовбивча» війна не користувалася популярністю ні в Пруссії, ні в інших німецьких державах.

Криза в австро-пруських відносинах досягла свого піку наприкінці весни 1866 року, а в середині червня прусська армія розпочала бойові дії. Більшість малих і середніх німецьких держав виступили в цій війні на боці Відня.

Попри непросте становище, в якому перебувала Австрія, вона продовжувала залишатися серйозним і небезпечним противником. Однак союз з Італією, який змусив монархію Габсбургів розділити свої сили між двома фронтами, та загальна перевага своєї військової організації дозволили Пруссії здобути швидко й рішучу перемогу. 3 липня відбулася генеральна битва при Садовій, 21 липня було укладено перемир'я, а через п'ять днів — прелімінарний мирний договір. Спроба французьких дипломатів втрутитися в події не увінчалася успіхом, хоча Бісмарку довелося докласти для цього певних зусиль.

Згідно з умовами миру, Німецький Союз ліквідувався, Австрія фактично відмовлялася від будь-яких претензій на вплив на інші німецькі держави. Пруссія ставала на цьому просторі природним гегемоном. Крім цього, Бісмарк здійснив великі прирощення пруської території за рахунок

анексії низки противників Пруссії в центральній частині Німеччини. Це викликало невдоволення в Парижі та Петербурзі, однак пруській дипломатії вдалося заспокоїти європейські столиці [14 с.,349].

Перемога над Австрією дозволила Бісмарку також розв'язати внутрішньополітичну кризу та значно зміцнити свої позиції як фактичного керівника країни. Прусський ландтаг ухвалив рішення про «інденнітет» — звільнення уряду від відповідальності за роки безбюджетного правління.

У 1867 році під егідою Пруссії був сформований Північнонімецький союз — конфедерація, яка об'єднала німецькі держави на північ від річки Майн. Більш складним завданням була інтеграція південнонімецьких держав, населення яких здебільшого вельми скептично ставилося до Пруссії.

Крім того, остаточне об'єднання Німеччини з неминучістю мало зустріти рішучий опір Франції.

Перемога Пруссії над Австрією стривожила Париж, а Люксембурзька криза, що сталася того ж 1867 року, остаточно переконала французьку політичну еліту в тому, що Пруссія не лише небезпечно посилюється, але й не збирається йти на повідку в Парижа. З'явилися причини та передумови розпочати нову військову кампанію.

Приводом до кризи стало бажання французького імператора Наполеона III купити Люксембург у голландського короля. Угода викликала різко негативну реакцію німецької громадськості та протести з боку пруського керівництва. Протягом деякого часу дипломатичний конфлікт загрожував перерости у війну. Зрештою французька сторона була змушена відмовитися від своїх планів.

Серед істориків досі точаться суперечки про те, чи дотримувався Бісмарк у своїй зовнішній політиці якогось заздалегідь розрахованого плану об'єднання країни, що включав поетапний розгром противників, чи приймав стратегічні рішення лише залежно від конкретної ситуації, не визначаючи ні кінцевої мети, ні термінів її досягнення. Насправді, істина, як це часто буває, лежить посередині: політик рівня Бісмарка не міг діяти, не маючи стратегічного плану, проте водночас цей план був гнучким, передбачав

наявність різних варіантів і міг змінюватися залежно від конкретної обстановки.

Безпосередні воєнні дії, які розпочалися між країнами, показали неспроможність Франції протистояти Пруссії. Особливу увагу варто акцентувати на озброєнні і тактиці ведення війни з обох сторін, які, маючи практично однакові сили, а в деяких аспектах французи були кращими за пруссаків, але зазнали ганебної поразки за короткий час.

Окремо варто наголосити на ролі нової зброї, що була вперше застосована в цій війні, а також залізниці яка дала можливість швидко концентрувати війська на певній ділянці фронту. Крім того важливо – це бойовий дух в обох арміях, піднесення у армії Пруссії та деморалізація у Французької армії, що поклало край існування Імперії у Франції, та остаточно об'єднало Німеччину. Отже, ці проблеми й нині є актуальними. Адже небезпека війни і зараз не зникає з питання денного, хвилює сучасний світ.

Тому дослідження франко-пруської війни, її причин та особливостей, сприятиме глибшому розумінні загроз, пов'язаних із військовим вирішенням міждержавних відносин. Зауважимо, що до франко-пруської війни готувалися давно. Тому Європа була впевнена в тому що Франція є агресором, що саме вона розпочала війну, Німеччина в свою чергу була виставлена як країна яка не нападає, а навпаки змушена захищати себе від агресивного сусіда. Кожна із сторін була впевнена у своїй перемозі, французи поклали надію на нові рушниці «Шасспо» взяті на озброєння у 1866 р.

Порівняно з німецькою гвинтівкою «Дрейзе» яка була прийнята на озброєння у пруську армію у 1841 р. У 1862 р. були проведені конструктивні зміни. Французька гвинтівка «Шасспо» мала низку переваг: підвищену швидкострільність на 50 відносно з німецького аналога (10 проти 15 пострілів за хв.), дальність польоту кулі (600 м – проти 1200 м). Проте прицільність дальність була на боці німецької «Дрейзе». Також у французів була нова таємна зброя «Мітральєза Монтіньї» 25 ствольна гармата, прийнята на озброєння у 1866 р. Розпочавши війну, французи не мали докладних карт своєї, а також Німеччини. Як пише А. Люблинская: «Армія Франції переважно

складалася з новобранців ветерани пішли у відставку через малий оклад . І звісно кількісно французи значно поступалися Німцям 336 тис. 200 тис. піхоти 20 тис кавалерії і 840 гармат проти 780 тис. 470 тис. піхоти 50 тис кавалерії та 500 гармат)» [2]. У будь-якому випадку німці мали подвійну перевагу над французами, які розраховували на швидку мобілізацію, але в умовах хаосу в управлінні, зробити це було не можливо [10 с.265,].

Німці, які на відміну від французів, мали детально розроблений план дій у випадку війни з ними, тому швидко здолали опір останніх, рухаючись на французьку територію. Організованість дала можливість німцям використати всі переваги технічного прогресу і доставляти до французького кордону солдат за допомогою залізниці, що значно покращило маневренність військ останньої. Про дезорганізацію французів писав власне Наполеон III, який зазначав що с не знає де перебуває його армія. Як зазначає С. Бобилева: «Французи пересувалися дуже повільно це було зумовлено тим, що офіцери і солдати брали багато непотрібних речей, ну і звісно постачання армії продуктами і боєприпасами було препогане, тому армія рухалась наскільки швидко на скільки рухались її тили» [3]. Все вище сказане було зумовлено тим, що французи які воювали в Африці, Мексиці, звикли із собою набирати велику кількість непотрібних речей, новобранці дивлячись на ветеранів і собі набирали цим більше речей. Але пройшовши кілька днів пішки солдати почали потроху позбавлятися непотрібних речей, а в деяких випадках і потрібних, зокрема почали викидати зимове обмундирування, яке згодом стало би їм у пригоді, тому що наближалася осінь. Ну і звісно ж німці, завдяки своїй тактиці, яка ґрунтувалася на тому, щоб не дати французькій армії з'єднатися (французька армія була поділена на сім корпусів), почали методично знищувати французькі корпуси, використовуючи свою артилерію, яка завжди була в авангарді бойових дій і знищувала французькі полки які були беззахисними перед зливою свинцю, і навіть найкращі полки не витримували натиску німецької артилерії. Німці ж впевнено просувалися до столиці Франції Парижу.

Існує думка, що однією із найбільших битв франко – пруської війни стала битва при містечку Седані 1 вересня 1870 р. Пруссаки скористалися неприкритими флангами французів, а також втомою солдатів, які кілька днів без відпочинку йшли на допомогу обложеному Мецу. Кількісна перевага у людях, кавалерії та гарматах була на боці німців, у солдатах і кавалерії у два рази, артилерії на 200 одиниць більше, але французи мали «Мітрільези» 76 одиниць, що давало їм певну перевагу, якою ж вони не скористалися. Битва розпочалася 1 вересня 1870 р. рано вранці, а уже ввечері Наполеон III зрозумів, що із котла німців йому не вирватися, тому був даний наказ припинити атаки на німецькі позиції.

Втрати французів були великими: більше трьох тисяч вбитими, чотирнадцять тисяч пораненими і сто три тисячі полоненими. Німецькі втрати були значно меншими: більше двох тисяч вбитими, шість тисяч поранених і сімсот зниклих безвісти. Розуміючи всю безнадійну ситуацію Наполеон III, другого вересня наказав вивісити білий прапор і надіслав Прусському королю записку наступного змісту. Як писав А. Тома: «Дорогий мій брат, оскільки я не зміг загинути разом із моїми солдатами, мені залишається тільки вручити свою шпагу Вашій Величності. І надалі Вашої Величності добрий брат» [4]. Французам запропонувала прийняти капітуляцію та анексію Ельзасу та Лотарингії Пруссією. Під загрозою відновити бомбардування Седану французи все ж підписали акт капітуляції. 8 жовтня 1870 р. із заблокованого Парижу вилетіла Повітряна куля, якою керував міністр внутрішніх справ Леон Гамбето, за весь час блокади Парижа таким способом Париж покинуло 164 людини.

Німці ж вперше використали зенітну артилерію, виготовлену фабрикою Круппа, що дало змогу німцям збивати повітряні кулі, які літали у небі французької столиці. Ефективність використання такої зброї була вкрай низькою, але все ж вона започаткувала зародження зенітної артилерії в подальшому. На думку М. Галкіна: «Німці не наважилися штурмом взяти Париж, розуміючи, що залога Парижа значно більша за них (320 тис. 2500 гармат проти 120 тис. і 600 гармат). Тому Німці розпочали систематичний

обстріл Парижу, допоки радіус обстрілу, аж поки він не збільшився до житлових кварталів» . На нашу думку після того, як німці почали обстрілювати житлові квартали Парижу, оборона останнього стала неможливою, незважаючи на всі спроби оборонців, робити міста робити вилазки, і прорвати оборону німців. Також у обороні Парижу французи використали «Плавбатереї», які мали на озброєнні дві нарізних гармати калібру 160 мм. Приводилися у дію двома паровими двигунами, і рухалися зі швидкістю 8 км. год, тоннажність 142 тони і 40 членів екіпажу. Всього на озброєнні у французів було три річкових батареї, які захищали Париж [18, с.109].

Наявність плаваючих гармат у французів дала їм велику перевагу, тому що батареї змінювали своє місце розташування і німцям було важко їх знищити. Зазначимо що перевагою, якою володіли німці, був бойовий дух своїх солдатів, які воювали за об'єднання своєї країни . Зовсім протилежна картина була у французькій армії, солдати якої були примусово організовані, не навчені, не обмундировані і морально втомлені, мріючи лише найшвидше повернутися додому живими і здоровими. Тому вони і не хотіли вмирати за ідею, яку не розуміли, що була далекою від них [4]. Тому зараз у кожній армії світу проводиться робота з особовим складом, щоб дати зрозуміти кожному солдату що у випадку війни він не воює за свого командира, генерала чи Президента, він насамперед буде воювати за свою країну, за свою родину. Тому що солдат якого, силою змушують воювати це солдат, який не зацікавлений воювати, а значить він або дезертирує додому, у гіршому випадку здасться у полон, або перейде на сторону противника.

Отже, бачимо наскільки є важливим правильне планування і використання на практиці військових планів, дотримання яких призводить до швидкої перемоги. Також не слід забувати про нову зброю, яку використовували обидві сторони конфлікту, що у подальшому вплинуло на зміну тактики ведення бойових дій, дало більше маневреності, швидкості та збільшило людські втрати. Проте основною зброєю яка є у кожній із сторін конфлікту тоді і зараз, це бойовий дух її солдатів, бо, незважаючи на те, якою

б зброєю вони не володіли, не маючи бажання і мети воювати за щось, ніяка зброя їм не допоможе у цьому. Але, звісно, війна – це зло, яке несе горе і хаос у кожному родина країну, тож нехай зброя ніколи не стріляє, а показують її лише на парадах, у пам'ять про тих, хто загинув у жерлі безглуздих воєн.

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПОЛІТИКА ОТТО ФОН БІСМАРКА

Імперія, створена в 1871 році, за своєю суттю не являла собою нічого радикально нового. Її основним законом, зокрема, стала злегка адаптована конституція Північнонімецького союзу. Проект цього документа був написаний особисто Бісмарком. Згодом конституція не раз удостоювалася найбільш невтішних характеристик.

Нова Німецька імперія була плодом компромісу. З одного боку, це був компроміс між прагненням пруської еліти до гегемонії та бажанням південнонімецьких еліт зберегти особливі права та привілеї. З іншого боку, це був компроміс між старою аристократичною елітою на чолі з монархом і новою буржуазною елітою щодо питання влади в державі.

Імперська конституція, що набула чинності в травні 1871 року, була невеликою за обсягом і регулювала лише основні питання державного устрою. Спроба, зроблена групою католицьких депутатів, включити до неї розділ, присвячений правам і свободам громадянина, закінчилася невдачею. Бісмарк вважав, що головне на поточний момент — зафіксувати ключові параметри нової держави, а все інше можна буде зробити пізніше.

Почати слід з того, що Німецька імперія фактично була федерацією, що складалася з 26 держав-членів (плюс імперська земля Ельзас-Лотарингія, яка мала особливий статус). Розміри цих держав варіювалися в дуже широкому діапазоні. Так, Пруссія займала 65 відсотків території всієї імперії, тут же проживало майже дві третини населення країни. На іншому кінці спектра знаходилося крихітне князівство Шаумбург-Ліппе, де на території в 340 квадратних кілометрів (у тисячу разів меншій за Пруссію) проживало близько 40 тисяч осіб (приблизно 0.1 відсотка населення імперії) [18с.115,]

Переважання Пруського королівства, природно, відчувалося у всіх сферах, тому сучасники часто розглядали нову імперію як черговий етап розширення держави Гогенцоллернів. Деякі сучасні історики дотримуються тієї ж точки зору. «Інших цілей, крім створення пруської гегемонії над

іншими союзними державами та зміцнення монархічного принципу — насамперед щодо пруського короля — федералізм Бісмарка ніколи не переслідував», — пише, наприклад, Манфред Рау.

Ключовим завданням «залізного канцлера» було, однак, не лише забезпечити пруську гегемонію в імперії, а й зберегти ключову роль традиційних еліт. Німецька національна держава створювалася не волею народу, а бажанням німецьких монархів, які фактично і були носіями суверенітету. В їхніх руках залишалося право ухвалювати принципові рішення, пов'язані з долею імперії. Згодом, граючи з думкою про радикальну зміну конституції в обхід парламенту, Бісмарк спирався саме на цю тезу — німецькі монархи створили єдину Німеччину, вони ж мають право її «розпустити» або переформатувати.

Кожен «суб'єкт федерації» мав свій уряд, парламент, конституцію. Якоїсь єдиної норми не існувало; тоді як в одних державах діяло загальне виборче право, в інших вибори до місцевих парламентів мали цензовий характер, а у двох мекленбурзьких герцогствах аж до 1918 року взагалі існували станово-представницькі органи середньовічного зразка.

В руках урядів окремих держав-членів імперії залишилися багато сфер компетенції. Вони мали юрисдикцію практично у всіх галузях, що стосувалися повсякденного життя громадянина — освіти, охорони здоров'я, забезпечення громадського порядку. Кожна держава-член імперії мала власний бюджет, до якого йшла значна частина податків, що надходили. Єдиний імперський бюджет залежав від так званих «матрикулярних внесків» — надходжень від окремих держав.

Ступінь самостійності держав-членів імперії зовсім не був однаковим. Найширші права змогли виторгнути собі восени 1870 року баварці. Тут навіть збройні сили в мирний час залишалися під командуванням короля, існувало своє військове міністерство, а також міністерство закордонних справ. Проте, на практиці ці права з плином часу ставали все менш значущими [17 с.240,].

Імперська земля Ельзас-Лотарингія перебувала в особливому становищі. Фактично це була провінція імперії, якою керував призначений у Берліні

штатгальтер. Місцеві жителі не мали свого парламенту. Німецька політика щодо «звільнених братів» відрізнялася подвійністю. З одного боку, їх прагнули якомога швидше зробити «справжніми німцями», з іншого — не бажали надавати рівні політичні права. Незважаючи на те, що після закінчення війни всім охочим була надана можливість емігрувати до Франції, більшість жителів Ельзас-Лотарингії, що залишилися, негативно ставилися до прусського панування. Не дивно, що до рейхстагу від імперської землі обирали практично виключно прихильників автономії. У 1874 році глава ельзас-лотаринзької фракції в рейхстазі в першому ж виступі затаврував анексію як грубе порушення права і справедливості.

У компетенції імперської влади знаходилися повноваження у сфері зовнішньої політики та оборони, кримінального та цивільного права, а також низка економічних і фінансових питань. Надалі спостерігалася чітка тенденція до зосередження все більшої кількості владних повноважень у Берліні. Варто зазначити, що, всупереч поширеному стереотипу про німців як фанатичних прихильників порядку, повноваження різних органів влади найчастіше не були строго розділені на папері, і межі між ними регулювалися практикою, що склалася. Причому це стосується всіх систем державного устрою, що існували в Німеччині протягом останніх півтора століть — від Другої імперії до сучасної ФРН.

Втіленням федеративної структури імперії був бундесрат («союзна рада»). Він складався з представників окремих держав, що утворювали Німецьку імперію. Через нього останні мали брати участь в управлінні Німеччиною, тому формально саме бундесрат був центральним владним інститутом країни. Він мав виконавчу, законодавчу та судову владу, але найчастіше виступав у ролі верхньої палати німецького парламенту. Участь у законодавчій діяльності була одним із найважливіших повноважень бундесрату — без його згоди не міг бути прийнятий жоден закон. Згода союзної ради була потрібна також при розпуску рейхстагу, оголошенні війни та укладанні миру [17 с.254,].

В рамках бундесрату кожна держава мала певну кількість голосів: від одного (дрібні князівства) до сімнадцяти (Пруссія). Загальна кількість голосів дорівнювала 58. Можна легко помітити, що вага пруського королівства в цьому органі була значно меншою, ніж у країні загалом. Однак пруські представники могли, по-перше, блокувати будь-яку зміну конституції (для неї вимагалось 44 голоси). По-друге, більшість малих держав, як правило, підтримували Пруссію — серйозна опозиція могла очікуватися хіба що з боку південнонімецьких монархій. Як показала подальша практика, бундесрат фактично перебував під пруським контролем.

Спочатку Бісмарк збирався зробити саме союзну раду головним органом влади в імперії, поклавши на неї функції уряду. Тому центральні органи виконавчої влади були спочатку вельми невеликими і явно не відповідали тій ролі, яку їм належало відігравати. Надалі плани «залізного канцлера» змінилися, і йому довелося оперативно вибудовувати імперський адміністративний апарат. Бундесрат же вів все більш «тіньове існування», блокуючи неугодні уряду рішення парламенту.

Главою Німецької імперії був імператор (кайзер). Цей титул належав пруському королю з династії Гогенцоллернів. Він мав вельми широкі повноваження. В його руках знаходилися зовнішня політика (укладання договорів і союзів, питання миру і війни) та армія (імператор був верховним головнокомандувачем збройними силами Німецької імперії). Він мав право на власний розсуд призначати главу уряду — канцлера — та інших вищих імперських чиновників, скликати, розпускати та переривати роботу парламенту. Незважаючи на те, що він безпосередньо не брав участі в законотворчій діяльності, всі закони публікувалися від його імені. Втім, формально не маючи права вето, він на практиці завжди міг реалізувати його як пруський король через бундесрат. Одним з найважливіших привілеїв імператора було право інтерпретації конституції, що в умовах неповноти та суперечливості останньої могло стати винятково ефективним інструментом влади. Велике значення в системі державних органів відігравали військовий і

цивільний кабінети кайзера, що стояли поза всякими конституційними рамками [10 с.355,].

Вільгельм I, який став першим німецьким імператором, у 1871 році був уже досить літньою людиною — йому виповнилося 74 роки . На пруський престол він потрапив лише у зв'язку з бездітністю свого старшого брата. Тому в молоді роки його ніколи не готували до того, щоб стати на чолі країни; як і всі молодші принци в династії Гогенцоллернів, він виховувався для військової кар'єри. Це наклало величезний відбиток на його психологію.

Прихильник старих монархічних традицій, Вільгельм I завжди приділяв армії особливу увагу, вважаючи її своїм особистим доменом. «Колишній генерал, який носив щодня військову форму, він у ролі глави держави відчував себе насамперед воєначальником», — пише про нього Гельмут Зайєр.⁵ Дуже скромний у побуті, не надто щасливий в особистому житті, він був людиною досить обмеженою і не завжди виявляв необхідну твердість. Вільгельм I зовсім не був маріонеткою в руках Бісмарка (як це іноді уявляють), проте був щиро прив'язаний до свого паладина і жахався при думці про необхідність розлучитися з ним. Це надалі дозволяло «залізного канцлеру» не раз шантажувати імператора своєю відставкою. Кажуть, одного разу в бесіді з одним зі своїх наближених Вільгельм I гірко зітхнув і зізнався: «Нелегко бути імператором при такому канцлері».

Важливу роль у німецькій політиці, ніяк не відображену в конституції, відігравало оточення кайзера — імператорський двір. Не будучи органом державної влади в строгому сенсі слова, він був свого роду елітарним клубом, що об'єднував багатьох великих представників політичної еліти. Найбільшу роль при дворі відігравала, зрозуміло, пруська аристократія, представники якої часто займали ключові пости в державному апараті. Втім, навіть не перебуваючи формально на державній службі, вони мали великий вплив у правлячій еліті.

Завдяки доступу до монарха пруські аристократи (особливо консервативні остельбські землевласники) могли серйозно впливати на німецьку політику. При дворі вони часто утворювали угруповання, які

концентрувалися навколо сильних лідерів або представників монаршої родини. Як приклад можна назвати придворне угруповання, що склалося навколо імператриці Августи, дружини Вільгельма I. Августа, яка люто ненавиділа Бісмарка, збирала навколо себе його політичних супротивників і серйозно ускладнювала йому політичну діяльність.

Главою уряду — і єдиним міністром — був імперський канцлер. Незважаючи на те, що він вважався «відповідальним міністром», жодної реальної відповідальності в сучасному сенсі слова перед парламентом канцлер не ніс. Його перебування на своїй посаді залежало виключно від волі кайзера. Формально канцлер був провідником політики імператора, але при цьому мав досить серйозні повноваження. Залежність міністра від імператора оберталася одночасною залежністю імператора від нього. Зокрема, канцлер мав ставити свій підпис на всіх розпорядженнях кайзера, що стосувалися сфери діяльності уряду, таким чином розділяючи відповідальність за них.

Спочатку Бісмарк не надавав цій посаді великого значення, вважаючи канцлера простим адміністратором. Він навіть збирався — ще за часів Північнонімецького союзу — призначити на цю посаду дипломата Карла фон Савіньї. Сам він планував залишатися главою пруського уряду і з цієї позиції керувати всією федерацією. Однак потім плани змінилися, і Бісмарк особисто обійняв цю посаду, якій надалі постарався надати якомога більше ваги. [30 с181.,].

Канцлер був єдиною сполучною ланкою між імператором, пруським державним міністерством, бундесратом і парламентом. Це робило його позицію певною мірою вразливою, але водночас відкривало перед ним досить широкі можливості. Концентрація влади в руках канцлера ще більше зростала у зв'язку з тим, що він (практично беззмінно) був одночасно главою пруського уряду. Не варто, втім, забувати про те, що реальний обсяг влади імперського канцлера багато в чому визначався особистим фактором — відносинами з монархом. В епоху Бісмарка глава уряду мав великий обсяг реальних повноважень, наступники «залізного канцлера» перебували в менш сприятливій ситуації, багато в чому через бажання молодого імператора

Вільгельма II самостійно контролювати внутрішню і зовнішню політику імперії.

Спочатку Бісмарк не вважав за потрібне створювати систему імперських відомств. Йому видавалося достатнім наявність порівняно невеликого відомства імперського канцлера. У всіх приватних питаннях він планував спиратися на пруські міністерства. Частково так і вийшло; наприклад, пруське військово-міністерство аж до 1918 року відіграло роль імперського. Однак досить скоро з'ясувалося, що створення центрального адміністративного апарату все-таки необхідне. Вже в 1871 році було створено імперське відомство закордонних справ; незабаром за ним послідували й інші. На чолі цих відомств, однак, стояли не самостійні міністри, а чиновники рангом нижче — статс-секретарі. Тим самим Бісмарк прагнув зміцнити своє центральне положення в системі органів влади нової імперії.

На відміну від інших органів влади, однопалатний парламент — рейхстаг — мав яскраво виражений загальноімперський характер і був, за словами німецьких істориків, «найвищою мірою сучасним інститутом».⁹ Він формувався на основі прямого, рівного і загального виборчого права. Загальне виборче право було запроваджено за наполяганням Бісмарка ще в 1867 році; цим заходом він розраховував, з одного боку, завоювати популярність у прихильників демократизації політичної системи, а з іншого — отримати слухняну парламентську більшість. «Залізний канцлер» вважав, що прості люди здебільшого консервативні і вірні монарху. Територія країни була розбита на 382 виборчі округи (з 1874 року до них додалося ще 15 ельзас-лотаринзьких), кожен з яких направляв до парламенту одного депутата, який отримав більшість голосів. Якщо ніхто з кандидатів не отримував абсолютної більшості в першому турі, між двома лідерами перегонів проводився другий [38 с.,].

Мажоритарна система сприяла політичним силам, які мали яскраво виражену регіональну прив'язку. Крім того, вона сприяла потраплянню до рейхстагу депутатів, які мали сильні позиції в рамках конкретного округу, і зменшувала значення партійних організацій. Депутати не отримували жодної

винагороди за свою діяльність; на цьому наполіг особисто Бісмарк, який вважав, що тим самим ставить заслін на шляху «професійних політиків». Кордони округів були встановлені відповідно до чисельності населення на 1867 рік і надалі не змінювалися. Враховуючи внутрішню міграцію і бурхливу урбанізацію, це вже в 1880-ті роки призвело до того, що в різних округах число виборців могло відрізнятись в рази. Загалом при розподілі округів східні райони отримали перевагу перед західними, сільські — перед міськими, центри міст — перед робочими околицями.

Найважливішою функцією рейхстагу була законодавча. Без обговорення та схвалення в рейхстазі не міг пройти жоден закон. Одним із найважливіших інструментів влади в руках рейхстагу було також так зване «бюджетне право», суть якого полягала в обов'язковому ухваленні бюджету парламентом. Серйозної шкоди владним повноваженням палати завдавав той факт, що імперський уряд не був жодною мірою відповідальний перед рейхстагом. Хоча парламент теоретично міг обговорювати будь-яке питання, це не могло мати жодних безпосередніх наслідків для уряду. Незважаючи на те, що канцлер вважався «відповідальним міністром», винесення йому вотуму недовіри було неможливим. Все це суттєво послаблювало парламент і позбавляло представлених в ньому політичних сил будь-якого стимулу до формування стійкої більшості.

Хоча Бісмарк при написанні конституції прагнув всіляко обмежити владу парламенту, вплив рейхстагу на суспільство насправді виявився досить значним. Його засідання були відкритими і ставали надбанням широкої громадськості. Дебати в парламенті, виступи представників політичних партій нерідко опинялися в центрі уваги всієї країни. Наприклад, хоча рейхстаг не мав повноважень ухвалювати будь-які рішення в галузі зовнішньої політики, він міг обговорювати дії уряду в цій сфері, чинячи значний вплив на громадську думку і змушуючи органи виконавчої влади зважати на точку зору партійних політиків [46].

Реальний вплив парламенту на політику Другої імперії досі є предметом суперечок. Одні говорять про нього як про фіговий листок абсолютизму, інші

називають Німеччину «майже парламентською демократією».¹⁰ Обидві ці точки зору надмірно радикальні. Рейхстаг, безумовно, був парламентом із вельми обмеженими повноваженнями. Однак для проведення успішної внутрішньої політики уряду було необхідно спертися на більшість у палаті.

Бісмарк, безумовно, потребував підтримки з боку рейхстагу. Це, а також зростаюче значення парламенту як «форуму нації», надавало йому серйозної ваги в системі державних інститутів. Однак, навіть якщо «залізного канцлера» не завжди вдавалося нав'язати парламенту свою волю, рейхстаг, своєю чергою, був в принципі не в змозі диктувати йому курс урядової політики. У руках кайзера і канцлера було набагато більше влади, ніж у руках депутатів.

Більшість парламентарів належали до тієї чи іншої політичної партії. На початку 1870-х років останні були здебільшого досить аморфними угрупованнями, позбавленими чіткої організаційної структури. Макс Вебер свого часу охарактеризував їх як «партії шанованих людей». Вони, по суті, являли собою спільноти представників еліти і середнього класу, які користувалися авторитетом і впливом у суспільстві і завдяки цьому перемагали на виборах. У більшості партій особистості відігравали набагато значнішу роль, ніж програмні установки. Не дивно, що до парламенту потрапляли насамперед представники еліти. За даними Августа Бебеля, з 382 депутатів першого загальнонімецького рейхстагу 11 були князями і принцями, 34 — графами, 103 — дворянами і приблизно 100 — державними службовцями. Лише близько 30 депутатів були комерсантами, і лише один — ремісником.

Партійна діяльність у сучасному сенсі слова часто не велася, у партій не було програмних документів і осередків на місцях, активність була зосереджена навколо парламентських фракцій. Ідеологія часто була досить аморфною, всередині однієї й тієї ж партії нерідко знаходилися люди з дуже різними поглядами, перехід з однієї партії в іншу був звичайною справою. Часто лише після виборів депутат вирішував, до якої з існуючих фракцій у парламенті він приєднається. Епоха масових партій сучасного типу була ще попереду.

Відсутність реальної урядової відповідальності позбавляла партії важливого стимулу до об'єднання і формування коаліцій, а відсутність «вхідного бар'єру» на виборах допомагала малим і локальним партіям отримувати мандати. У підсумку в рейхстазі було одночасно представлено близько десятка партій. Політичні рухи мали вельми розпливчасті установки щодо різних конкретних питань і в багатьох випадках могли з легкістю змінювати їх або йти на компроміси. Процес розколу старих і формування нових партій тривав протягом усієї історії Другої імперії. При цьому ідеологічні питання часто мали яскраво виражений пріоритет перед міркуваннями практичної політики. Лідери партій чудово знали, що в їхніх руках навряд чи коли-небудь опиняться важелі виконавчої влади. Як писав знаменитий історик і ліберальний політик Генріх фон Зібель ще в 1871 році, «серед парламентських партій неможливе формування школи державних мужів, які мають здатність керувати великою державою».12

На початку 1870-х років можна говорити про три основні партійні групи, представлені в рейхстазі.

- Пруські консерватори були досить аморфним угрупованням, яке тільки в 1876 році отримало чітке організаційне оформлення. Вони представляли, в першу чергу, інтереси остельбських дворян-землевласників. Їхніми основними ресурсами були влада і вплив у їхніх виборчих округах та близькість до правлячої еліти. Консерватори без особливого захвату сприймали зміни, що відбулися, включно з об'єднанням Німеччини. Вони були незадоволені співпрацею Бісмарка з лібералами і прагнули посилити позиції традиціоналістських інститутів — монарха, церкви та армії.

- Імперська (Вільна консервативна) партія відрізнялася лояльністю до уряду. Фактично вона була «партією Бісмарка». Завдяки присутності в її лавах великої кількості чиновників і дипломатів вона також отримала неофіційне прізвисько «партії посланників».13 Важливу роль відігравали в ній великі землевласники і промисловці, які вітали об'єднання Німеччини. Імперська партія користувалася підтримкою, насамперед, у найбільш розвинених економічно областях Пруссії — Рейнській провінції та Сілезії. Навіть за

мірками 1870-х років партія відзначалася аморфністю. Партійної організації не існувало, гроші доводилося збирати за рахунок пожертвувань для вирішення кожного конкретного завдання. Один з керівників партії називав діяльність в її лавах «найбільш невдячним з усіх занять».¹⁴ Кожен кандидат вів передвиборчу кампанію самостійно і за свій рахунок. Деякі з них і зовсім нехтували будь-якою передвиборчою боротьбою, надаючи гучному імені та владному ресурсу робити всю роботу за них.

Другу групу становили три ліберальні партії. Ліберальні партійні організації з'явилися в Німеччині в період революції 1848 року і відтоді відігравали значну роль. Основними гаслами лібералів були єдність і свобода. У 1866 році вони розкололися на тих, хто прийняв гасло «через єдність до свободи», і тих, хто не мислив одного без іншого.

Проте, на початку 1870-х років відмінності між ліберальними партіями проявлялися більше в центрі, ніж на місцях, де часто продовжували існувати єдині організації (наприклад, у Баварії та Бадені, де об'єднуючу роль відігравав антикатолицизм). В ідейному багажі всіх лібералів залишалося чимало спільних цілей: свобода, індивідуалізм, конституціоналізм, гуманізм, буржуазні ідеали замість феодальних, реформізм, антиклерикалізм і вільна торгівля. Їхніми найважливішими вимогами були зростання повноважень парламенту, відповідальність міністрів і бюджетне право. Основною соціальною базою лібералів усіх напрямків були середні верстви міста і села — дрібна і середня буржуазія, інтелігенція, заможне селянство — але також робітники, ремісники і дрібне селянство. «Ядром» ліберальних сил називали освічений середній клас.

- Ліберальна імперська партія була за своїми програмними установками близька до Імперської, але користувалася підтримкою насамперед за межами Пруссії. Злегка перебільшуючи, можна сказати, що її основною ідеєю була підтримка чинної влади. Аморфна структура і відсутність власного профілю призвели до того, що в середині 1870-х років партія практично припинила своє існування, а її члени приєдналися або до вільних консерваторів, або до націонал-лібералів.

- Націонал-ліберальна партія була найпотужнішою з представлених у рейхстазі політичних сил. Фактично вона представляла ту частину лібералів, які в середині 1860-х років пішли на співпрацю з Бісмарком заради об'єднання країни. Нову державу націонал-ліберали сприймали значною мірою як своє дітище. Вони були впевнені, що надалі політична система буде поступово реформована в бажаному ключі. Націонал-ліберали вважали необхідною конструктивну співпрацю з урядом у справі формування законодавчої бази нової держави. Заради цього вони були готові йти на компроміси. Вони користувалися підтримкою насамперед у малих і середніх містах, серед середнього класу — буржуазії та осіб вільних професій. Внутрішньо партія була неоднорідною; в ній існували ліве і праве крило.

- Ліві ліберали — прогресисти — зберегли скептичну дистанцію щодо режиму Бісмарка. Вітаючи об'єднання країни, вони, проте, вимагали демократизації політичної системи. У програмі від 25 вересня 1870 року містилися вимоги повноцінного бюджетного права, відповідального міністерства і скорочення терміну військової служби.¹⁶ Крім цього, прогресисти виступали за незалежність юстиції, поділ церкви і держави, самоврядування на сучасній основі. Своїх виборців партія знаходила в основному у великих містах, серед дрібної буржуазії та чиновництва, інтелігенції та ремісників. Залишаючись загалом в опозиції, прогресисти, однак, були готові співпрацювати з урядом у проведенні необхідних з їхньої точки зору реформ.

Третю групу партій можна умовно назвати «опозицією меншості». До неї належали досить різноманітні сили, які, проте, об'єднувало скептичне ставлення до нової імперії. Їх неможливо однозначно віднести ні до лівого, ні до правого спектра; програмні установки цих політичних сил, якщо вони взагалі існували, були вельми розмитими. Назва цієї групи пояснюється тим, що практично кожна з партій представляла конфесійну або національну меншість, яка становила її електоральну базу.

- Найбільшою силою в цій групі була партія Центру. Не будучи центристською в прямому сенсі слова, вона представляла інтереси німецьких

католиків. У новій імперії католики становили меншість (трохи більше третини населення) і переважали, в першу чергу, на півдні Німеччини. Тут було широко поширене невдоволення гегемонією протестантської Пруссії та побоювання, що католики будуть у новій імперії громадянами другого сорту. Створена католицькими політиками в 1870 році, партія Центру протистояла централізації та захищала права Церкви. Партія Центру стала першою політичною силою, яка наблизилася до того, щоб стати масовою партією сучасного типу. Опора на церковну організацію дозволяла створити досить струнку і централізовану структуру.

- До партії Центру примикали, як правило, депутати, які представляли національні меншини: поляки зі східних областей Пруссії та данці зі Шлезвігу. Сюди слід додати і так званих «вельфів» — прихильників поваленої династії з анексованого Пруссією в 1866 році Ганноверського королівства. У 1874 році, коли парламентські вибори вперше відбулися в Ельзас-Лотарингії, всі п'ятнадцять депутатів від імперської землі утворили окрему групу, яка також примикала до Центру.

- До «опозиції меншості» можна було б віднести і ще одну невелику групу — представників двох соціально-демократичних партій, що існували на той момент у Німеччині: Всезагального німецького робітничого союзу («лассальянців») і Соціалістичної робітничої партії («ейзенахців»). Тільки в 1875 році на Готському з'їзді вони об'єдналися, створивши Соціал-демократичну робітничу партію. Соціал-демократи прагнули представляти не якусь меншість, а всіх німецьких трудящих, насамперед міський пролетаріат. З часом соціал-демократи стануть найсильнішою партією Другої імперії.

Перші вибори до загальнонімецького парламенту відбулися 3 березня 1871 року. Явка була досить низькою — на виборчі дільниці з'явилася трохи більше половини тих, хто мав право голосу. Найбільшу активність виявляли представники середніх верств населення. У цій ситуації, а також в умовах переможної ейфорії, не дивно, що перемогу здобули політичні сили, які підтримували урядовий курс.

Націонал-ліберали виявилися фаворитами перегонів, отримавши понад 30 відсотків голосів і 125 мандатів. Ще 30 місць у палаті зайняли представники Ліберальної імперської партії. Число депутатів-прогресистів становило 45. Консерватори всіх напрямків отримали загалом 95 мандатів. 60 місць у палаті дісталось партії Центру; ще 22 — регіональним і національним групам. Соціал-демократи змогли провести до рейхстагу лише двох депутатів.

Партії, що підтримували політичний курс Бісмарка — Націонал-ліберальна, Ліберальна імперська та Імперська — мали загалом 194 місця в парламенті, що становило абсолютну більшість.

Окремо слід назвати ще одну важливу силу, яка офіційно стояла поза політикою, але мала великий вплив на політичні процеси в різних сферах. Йдеться про збройні сили, які підпорядковувалися безпосередньо імператору і по суті були «державою в державі». Користуючись цим, військова верхівка прагнула не лише забезпечити собі незалежність від «цивільної» влади, але й значно впливати на зовнішню і внутрішню політику імперії в роки миру. Військові претендували на серйозний вплив, перш за все, в галузі зовнішньої політики, вважаючи себе незаперечними авторитетами в питаннях національної безпеки. За словами відомого британського історика Гордона Крейга, «порада військових незмінно запитувалася, якщо на кону стояла безпека країни, і навіть коли її не запитували, вона все одно давалася» [14]

Щоправда, позицію армійської еліти серйозно послаблювало внутрішнє суперництво між трьома основними «центрами влади» — пруським військовим міністерством, пруським Великим генеральним штабом та військовим кабінетом імператора. Міністерство займалося насамперед організаційними питаннями, Генштаб — стратегічним плануванням, військовий кабінет — кадровими питаннями. Однак повноваження трьох органів були розмежовані не дуже чітко, що сприяло постійній боротьбі між ними.

Особливе становище німецької армії визначалося і тим місцем, яке вона посідала у суспільній свідомості тієї епохи. Овіяна славою перемог 1864–1871 років, вона була оточена шаною і повагою. Армія, яку багато хто сприймав як

одного з основних творців німецької єдності, була значною мірою символом нації. Суспільний статус військових був дуже високий; військовий дух пронизував усе німецьке суспільство того часу. Армія сприймалася та пропагувалася як «школа нації», її опора і захист. Незважаючи на те, що «мілітаризм маленьких людей» у Німецькій імперії значно перебільшувався критично налаштованими істориками та публіцистами, це явище дійсно існувало і мало великий вплив на життя держави та суспільства.

У 1871 році всі політичні сили усвідомлювали, що у Версалі було закладено лише перший камінь будівлі нової держави. Попереду був складний процес, який отримав назву «внутрішнього заснування імперії». Належало забезпечити дійсну політичну, економічну, законодавчу єдність країни. Однак розповідь про те, як це відбувалося, має сенс трохи відкласти, звернувшись насамперед до інших, не менш важливих сюжетів.

Після свого призначення канцлером, Бісмарк зосередив свої зусилля на укріпленні міжнародного становища Німеччини, яке було ненадійним, та на укріпленні союзних відносин з іншими європейськими державами. Відповідно, основним засобом реалізації цілей була таємна дипломатія. Основним завданням таємної дипломатії було послаблення Франції на континенті – Бісмарк розумів, що поразка у війні 1870 р., та втрата Ельзаса і Лотарингії може привести в майбутньому до нової війни між державами. Так вважав і начальник генерального штабу Німеччини Гельмут Мольтке, який попереджав Бісмарка про необхідність уникнути війни на два фронти – проти Росії та Франції – за будь-яку ціну [3, с. 50]. Тому, зразу після завершення війни, німецьке керівництво почало шукати можливості залучити на сторону Німецької імперії можливих союзників Франції – Російську імперію та Австро-Угорщину.

Політичні стосунки між Німецькою та Російською імперіями протягом тривалого часу були доволі хорошими, в основному завдяки дружнім стосункам між імператорами Вільгельмом I та Олександром II. Оскільки ці стосунки відіграли доволі важливу роль під час франко-пруської війни, коли домовленість між Пруссією та Росією дозволило забезпечити невтручання

Австрії у війну, сам Бісмарк на початку 1871 р. підтримав зміни до Паризького миру 1856 р., що дозволило Росії знову розпочати будівництво флоту, та забезпечило передумови до підписання союзного договору з самою Німеччиною. Паралельно, в жовтні 1871 р. в Австро–Угорщині було призначено кабінет міністрів, який виступав за австро–німецьке співробітництво, а міністром закордонних справ був призначений ДьюлаАндраші, з яким Бісмарк і почав таємні переговори щодо проекту австро–німецького союзу. Сам можливий союз був важливим для обох держав, оскільки Німеччина прагнула уникнути можливого переходу Австро–Угорщини на сторону Франції, а Австро–Угорське керівництво вважало Росію своїм головним ворогом на континенті, і тому прагнуло залучитися підтримкою Німеччини та Англії на випадок загострення стосунків з самою Росією. Таємна дипломатія відіграла важливу роль під час переговорів та при підписанні самого договору, оскільки дала можливість сторонам домовитися про зустріч між імператорами Францом– Йосифом та Вільгельмом I, та укласти сам договір, не спричинивши при цьому загострення стосунків з Росією[25 с.94].

Тривалі таємні переговори дали можливість Бісмарку організувати зустріч керівників трьох держав, яке відбулося у вересні 1872 р. в Берліні, і яке було дуже важливим як з політичної точки зору, так і для демонстрації єдності трьох держав, що було необхідним для покращення іміджу самої Німеччини на європейській політичній арені. Під час цієї зустрічі, самі імператори практично не брали участі у політичних переговорах – в основному переговори велися під час особистих зустрічах міністрів. Під час цих переговорів Австро–Угорщина та Росія домовилися підтримувати *status-quo* на Балканському півострові, що дало можливість усунути суперечності, які заважали формалізації союзу Трьох імператорів, але в той самий час, під час таємних особистих переговорів між Отто фон Бісмарком та міністром закордонних справ Росії Олександром Горчаковим, російський дипломат повідомив Бісмарка про те, що Росія не буде підтримувати Німеччину на випадок війни з Францією. Втім, під час особистих зустрічей між

дипломатами, був узгоджений текст російсько–німецької воєнної конвенції, яка діяла як військовий оборонний союз. Сама конвенція була підписана та ратифікована в Москві в травні 1873 р.

Отже, незважаючи на успішне завершення переговорів між трьома державами, Бісмарку не вдалося заручитися підтримкою Росії на випадок війни Німеччини з Францією, що було головною ціллю Бісмарка під час цих переговорів. У 1873 р. міжнародне становище Німеччини дещо погіршилось, оскільки у Франції до влади прийшли реваншистські сили, які після виведення німецьких військ у вересні 1873 р. та встановлення загальної воєнної повинності швидко почали нарощувати французьку армію. Бісмарк розумів що в майбутньому становище могло змінитися, і тому, для Німеччини було вигідно напасти на Францію якнайшвидше – ще у 1871 р. Бісмарк у надзвичайно таємній телеграмі керівництву німецького МЗС писав, що «не потрібно чекати поки Франція відновить військову потужність – потрібно завдати атаки як тільки це стане реальністю» [12, с. 139].

Але забезпечити нейтралітет міжнародного співтовариства не вдалось – Росія та Австро–Угорщина та Англія публічно підтримали суверенітет Франції, що змусило Бісмарка перестати розглядати можливість військового втручання, та вдатися до таємної дипломатії з метою укріплення системи союзів, яка повинна була й надалі утримувати Францію в дипломатичній ізоляції. З цією метою, в лютому 1875 р. у Росію з надзвичайно таємною місією відправився довірений посланець Бісмарка князь Гуго Радолін. Його завдання полягало у тому, щоб знову спробувати досягнути нейтралітету Росії на випадок можливої війни між Німеччиною та Францією.

Бісмарк розумів що за декілька років французька армія зможе на рівних воювати з німецькою, і тому вирішення питання нейтралітету найбільших європейських держав було для нього дуже важливим. Отже, після тривалих переговорів, під час яких були вирішені інші проблеми двосторонніх стосунків, Радолін під час переговорів з російським канцлером та міністром закордонних справ Горчаковим підняв французьке питання, попросивши самого Горчакова перестати підтримувати Францію, натомість пообіцявши

Росії сприяння Німеччини у східних питаннях. Втім, Росії було вкрай не вигідно поразка Франції та як наслідок, можливе домінування Німеччини у західній Європі самої Німеччини, тому переговори не були успішними. Втім, вони були важливими з точки зору як вивчення таємних місій в цілому, так і дипломатичного зондування зокрема, що дозволило змінити уявлення про зміст та мету таємнидипломатичних місій.

Після ряду дипломатичних поразок, у 1875 р. Німеччина знаходилась у доволі складній міжнародній ситуації, оскільки досягнути нейтралітету європейських держав на випадок війни з Францією не вдалося, а через фактичну підтримку Росією Франції, стосунки між державами погіршились. Тому повстання в Герцеговині проти Османської імперії влітку 1875 р., та наявність значних інтересів інших великих держав на Балканах, та відсутність власне німецьких інтересів в цьому регіоні давала Бісмарку змогу покращити дипломатичне становище самої Німеччини. Велика політична проблема полягала у тому, що союзники Німеччини, Росія та Австро–Угорщина мали власні інтереси на Балканах, і тому можливий початок війни між ними міг би змусити саму Німеччину вибрати сторону у конфлікті, що фактично дозволяло Франції підписати союзний договір з іншою державою.

Саме тому, завдяки таємній дипломатії Бісмарк прагнув в першу чергу досягнути поділу Балкан на сфери впливу між Росією та Австро–Угорщиною, що уможливило б підписання між ними нових домовленостей, а також «підштовхнути» Англію окупувати Єгипет, що сприяло б налагодженню двосторонніх відносин, та як наслідок, уникнути нового втручання Англії в франко–німецькі стосунки. Тому з цією метою, з таємною місією в Росію Бісмарк направив фельдмаршала Мантейфеля, офіційною причиною його приїзду була передача особистого вітання від Вільгельма I. Насправді, під час своєї зустрічі він передав Олександрові II таємного листа від Вільгельма I, в якому той передавав, що у відповідь на доброзичливу політику самого Олександра II у 1864–1871 рр., він буде вести таку саму політику і по відношенню до Росії. Втім, дипломатичний жест який повинен був дещо покращити двосторонні стосунки між державами, мав зворотній ефект: у

зворотному листі цар фактично прямо запитав, чи зможе він розраховувати на нейтралітет Німеччини, на випадок війни між Росією та Австро–Угорщиною. Після тривалої паузи, грубо порушуючи дипломатичний етикет, у відповіді Бісмарка, яка була передана царю, фактично повідомлялось, що Німеччина не дозволить Росії перемогти Австро– Угорщину. Це було великим промахом самого Бісмарка, оскільки даний інцидент мав негативний вплив на стосунки між державами. Тому, намагаючись виправити ситуацію, Бісмарк, через посла Німеччини в Росії Ганса Лотара фон Швейніца, під час таємної розмови передав, що Німеччина могла б переглянути свою позицію, якби Росія гарантувала їй Ельзас та Лотарингію, тобто фактично дозволила б Німеччині ще раз перемогти Францію. Втім, цей дипломатичний маневр також зазнав невдачі. Оскільки виключно дипломатичні засоби щодо забезпечення нейтралітету європейських держав на випадок війни з Францією були безуспішними, Бісмарк вдавався також і до провокацій, які б могли сприяти ефективності таємної дипломатії. Оскільки сам Бісмарк контролював велику кількість газет у самій Німеччині, це було доволі просто організувати. Тому в січні 1877 р. пресою почали ширитись чутки про концентрацію французьких військ на кордонах з Німеччиною. Після цього, Бісмарк таємно запропонував англійському послу в Німеччині підписати оборонний і наступальний союз, оскільки Франція планує напад на Німеччину, і самій Німеччині потрібно буде здійснити ряд заходів, які Франція може розцінити як провокації. Втім, наслідок від такої пропозиції був прямо протилежний.

Англійське керівництво, не бажаючи надмірного посилення Німеччини в Європі почало переговори з Росією. Їхня суть полягала у прагненні заставити Османську імперію прийняти вимоги Константинопольської конференції, і таким чином унеможливити початок війни між Туреччиною і Росією, яку прагнув спровокувати Бісмарк. Саме загроза турецько– російського миру, змусила Бісмарк вдатися до «чекової» таємної дипломатії, а саме пообіцяти Росії позику у 100 мільйонів рублів в обмін на припинення переговорів між Росією та Англією, а також зменшити свої провокації щодо Франції [4, с. 39]. Численні конфлікти з Росією протягом останніх років та відсутність

можливості залучитися нейтралітетом самої Росії на випадок війни Німеччини з Францією переконали Бісмарка у тому, що оскільки отримати підтримку Росії не є можливим, і тому, для реалізації зовнішньополітичних цілей Німеччині потрібно зближуватися з Австро–Угорщиною.

Саме тому, починаючи з 1878 р., на Берлінському конгресі, на якому вирішувалось питання щодо російсько–турецької війни Бісмарк почав здійснювати зовнішньополітичні кроки, спрямовані на ескалацію стосунків між державами.

Необхідність загострення двосторонніх стосунків полягала у тому, що підписання можливого австро–німецького договору було неможливим при наявності міцних партнерських стосунків між самою Німеччиною та Росією. Але здійснювати явно провокаційні дії, спрямовані на розрив стосунків з Росією було необачно, через можливість початку війни між державами або підписання союзного договору між Росією та Францією, і тому Бісмарк застосував таємну дипломатію та її різновиди. Під час Берлінського конгресу велику роль відігравали комісії при конгресі, головним завданням яких було визначення та уточнення повоєнних кордонів на Балканах. На засіданнях цих комісій також обговорювались питання, які не були вирішені під час засідань глав урядів та міністрів закордонних справ країн–учасниць конгресу, і тому, відповідно, роль цих комісій була доволі значною.

Отже, коли Бісмарк віддав таємну вказівку німецьким дипломатам, які брали участь у цих засіданнях зайняти очевидну антиросійську позицію, цей крок був негативно сприйнятий російським керівництвом. Втім, найбільшої шкоди двостороннім стосункам між державами завдала економічна політика, яку почав проводити Бісмарк. Німеччина була другим за величиною ринком збуту російських товарів, і тому, коли у 1879 р. Бісмарк заборонив ввезення російської худоби під виглядом карантинних заходів, в російській пресі розпочалась велика критика дій Бісмарка. Ще більшого удару по стосунках між державами завдало введення ввізних мит на російський хліб, що напяму загрожувало обвалити курс рубля.

Як вже було зазначено вище, Вільгельм I категорично відмовлявся підтримати курс Бісмарка на зближення Німеччини та Австро–Угорщини через очевидне спрямування цього договору проти Росії. Втім, незважаючи на заборону імператора Бісмарк продовжував вести таємні переговори з Андраші у Відні. 21 вересня 1879 р. текст договору був узгоджений, а вже 7 жовтня, після тиску на імператора з боку Бісмарка договір був підписаний [1]. Втім, незважаючи на свідоме загострення відносин з Росією, Бісмарк не планував розривати стосунки з нею, і тому Олександр II був відправлений лист від Бісмарка, з підписом Вільгельма I, в якому поїздка Бісмарка у Відень пояснювалась майбутньою відставкою Андраші, та домовленостями про необхідність координувати мирну зовнішню політику двох держав. Також, позиція Бісмарка змінилася після того, як князь Горчаков фактично перестав бути канцлером Росії, а посла Росії в Німеччині Павла Убри було звільнено, оскільки сам канцлер недолюблював цих політиків, і це мало вплив на всю його політику щодо Росії загалом. Тому коли новий посол Росії в Німеччині Петро Сабуров вперше зустрівся з Бісмарком, під час таємних переговорів канцлер повідомив про свою згоду розпочати переговори щодо нового договору Трьох імператорів. Тому після довгих таємних переговорів, які затягувалися через Австро–Угорщину, 18 червня 1881 р. було підписано новий австро–німецько–російський договір, який на відміну від договору 1873 р. мав юридичну силу і був договором про нейтралітет. Важливим пунктом в договорі було те, що жодна з сторін не повинна була порушувати статус–кво на Балканах, що було однією з найбільших проблем у австро–російських стосунках. Також, після підписання договору торгівельні конфлікти між Німеччиною та Росією були припинені [8 с.124].

У 1882 р. Бісмарк завершив формування своєї системи союзів, та підписав союзний договір з Італією, що дало змогу сформувати Троїстий союз, що згодом стало однією з причин блокового протистояння в Європі. Але станом на початок 1880–х рр. головною метою Бісмарка залишалась дипломатична ізоляція Франції, і саме тому потрібно було уникнути появи союзу між двома країнами. Також, цей союз був ще більш важливим для Австро–Угорщини,

тому що між нею та Італією протягом значного часу існували територіальні суперечки, і можливий союз давав змогу Австро– Угорщині не турбуватися про можливі ворожі кроки з боку Італії на випадок австро–російської війни. Для того щоб ініціювати дипломатичні контакти між Італією та Німеччиною, Бісмарк під час Берлінського конгресу 1878 р. розпочав таємні переговори з Францією, повідомивши, що Німеччина не буде протестувати проти захоплення Францією Тунісу.

В той же час, статс–секретар міністерства закордонних справ Німеччини Бернгард Ернст фон Бюлов, в таємних переговорах з Італією повідомив те саме, що і Бісмарк Франції. План Бісмарка полягав у тому, щоб почати конфлікт між двома державами за володіння Тунісом, що могло б привести до зміни кабінету міністрів в Італії, який був прихильником союзу з Францією, і початку політичних контактів з самою Німеччиною. Вже в січні 1881 р. Італія направила до Німеччини таємного агента, який повинен був розпочати таємні переговори між державами щодо союзу. Під час розмови, Бісмарк заявив, що для підписання союзного договору, Італії спочатку необхідно досягнути домовленості з Австро–Угорщиною. Тому, таємний договір між Німеччиною, Австро–Угорщиною та Італією був підписаний 20 травня 1882 р., що завершило формування Троїстого союзу. Підготовка до підписання договору змусила Бісмарка використовувати специфічні дипломатичні методи, зокрема зосередившись на розпалюванні суперечок між Італією та Францією, замість використання дипломатії для покращення стосунків між Німеччиною та Італією [15, с. 25–26]. На початку – в середині 1880 рр. основну увагу німецьке керівництво приділяло т.зв. «чековій дипломатії», оскільки економічний ріст в самій Німеччині значно сповільнився, і потрібно було шукати нові ринки збуту.

Так, за допомогою таємної дипломатії Бісмарку вдалось налагодити збут продукції важкої промисловості в Туреччині, Румунії та Італії, але найбільша проблема полягала у тому, що найбільш важливим ринком збуту залишався російський, а сама Росія протягом певного періоду часу підвищувала ввізні мита на іноземні товари, що змусило Бісмарка домовлятися з російським

керівництвом. Для того, щоб переконати Росію не вводити нові мита, під час таємних переговорів Бісмарк пропонував їй дипломатичну підтримку в обмін на економічні поступки.

Так, у травні 1886 р. під час таємних переговорів з послом Росії Павлом Шуваловим заявив, Німеччина підтримає будь-які кроки Росії щодо зміцнення свого впливу в Болгарії, а також, що Австрія не буде ніяким чином перешкоджати Росії, фактично попросивши не збільшувати мита на залізо та вугілля, натякнувши натомість, що інакше може відбутися збільшення німецьких імпорتنих мит на російський хліб. Тактика Бісмарка спрацювала, і чергове підвищення мит було відкладене. Влітку 1886 р. Бісмарк під час чергових таємних переговорів з Шуваловим фактично заявив, що Німеччина підтримає Росію щодо чорноморських проливів, в обмін на відповідні поступки, втім цього разу, досягнути бажаного йому не вдалось через сильну антинімецьку політику всередині самої Росії. Своєю обіцянку, дану Росії щодо підтримки її дій щодо Болгарії Бісмарку довелося виконувати вже осінню 1886 р., коли між європейськими державами знову почалися конфлікти через болгарське керівництво.

Використання таємної дипломатії було єдиним шансом Бісмарка забезпечити цілісність Союзу трьох імператорів, оскільки Австро-Угорщина та Росії мали різне бачення на вирішення болгарського питання, і тому, вірогідність початку війни між державами була доволі високою. Ситуація також ускладнювалось прагненням Англії протиставити Німеччину та Австро-Угорщину Росії, а також переговорами між деякими російськими політиками з французами щодо можливого союзу між державами, що було сприйнято Бісмарком як офіційна позиція російського керівництва. Тому, коли в листопаді 1886 р. в Берлін приїхав великий князь Володимир Олександрович, статс-секретар міністерства закордонних справ Герберт Бісмарк під час таємних переговорів заявив, що Німеччина не проти вводу російських військ в Болгарію, прагнучи таким чином знову завоювати довіру російського царя[7 с.94,].

Зважаючи на це, цар Олександр Швирішив скористатися поступками Німеччини у «болгарському питанні». Тому у 1887 р. посол Росії Петро Шувалов прибув до Берліна задля вирішення принципового питання для російського царя, а саме зречення князя Баттенберга від болгарського престолу, на що Герберт Бісмарк обіцяв сприяння Німеччини царю щодо цього питання. Також, Шувалов розпочав таємні переговори про подальшу долю союзу трьох імператорів, адже термін договору закінчувався наступного літа. Через наростання суперечностей між Росією та Австро–Угорщиною, Петро Шувалов запропонував Герберту Бісмарку відновити договір без Австрії.

Двоїстий російсько–німецький договір мав будуватися на наступній основі: Росія гарантує Німеччині свій нейтралітет у разі франко–німецької війни. В обмін Шувалов просив у Німеччини зобов'язання, що вона не стане перешкоджати Росії захопити протоки Босфор і Дарданелли та відновити російський вплив в Болгарії. Через кілька днів був складений таємний проект договору, до якого були додані 2 важливих пункти: вони зобов'язували Росію «не загрожувати територіальній цілісності Австро– Угорщини» і визнавали Сербію сферою австрійського впливу. Втім, документ підписаний не був, оскільки цар відмовився підписувати його. Через це, Бісмарк був змушений відмовитись від війни з Францією, яку він планував протягом останнього часу, розпочавши антифранцузьку кампанію в пресі, та фактично заручившись нейтралітетом Англії. Незважаючи на це, Бісмарк продовжував спроби заручитися нейтралітетом Росії, і тому, після активних таємних переговорів, які в основному вів посол в Туреччині князь Радолін, в квітні 1887 р. Олександр III дав згоду на початок переговорів з Німеччиною щодо нового договору. Після тривалих переговорів, 6 червня 1887 р. було підписано т.зв. «договір перестраховки» між Німеччиною та Росією, який, втім, не забезпечував гарантій нейтралітету Росії на випадок франко– німецької війни.

Саме тому, для тиску на Росію, Бісмарк використовував як і звичайну таємну дипломатію, так і «чекову дипломатію», як наприклад, відмова німецьких банків у видачі Росії кредитів та підвищення ввізних мит на хліб.

Втім, замість поступок з боку Росії, відносини між двома країнами значно погіршились, і навіть політичні поступки з боку Німеччини щодо Болгарії не змогли забезпечити потрібний Німеччині курс зовнішньої політики Росії.

Вступ Німеччини на шлях офіційної колоніальної експансії, а пізніше і «світової» політики, був зумовлений і диктувався кількома фундаментальними чинниками.

По-перше, після завершення в 1871 року процесу об'єднання країни на ґрунті швидкого господарського розвитку йшло формування промислової та торговельної буржуазії.

Кайзерівська Німеччина мала велику військову силу, викликаючи тривогу своїх сусідів. Розвиток капіталізму дозволив Німеччині утвердитися в союзі європейських держав і вимагати свою долю у поділі світу. Він створив матеріальні умови для прискорення і завершення процесу формування ідеології німецького колоніалізму і переходу до політики заокеанських колоніальних загарбань. Оскільки боротьба за остаточний поділ, а потім переділ світу велася з економічно передовими державами, то кайзерівська Німеччина мобілізувала величезні господарські, військові та людські ресурси.

Тому правлячі соціальні групи змушені були також докласти величезні зусилля щоб ідеологічно підготувати народ до колоніальних загарбань, експансії і, навіть, війни. Дух колоніалізму став оволодівати німецькими торговельними, фінансовими та промисловими колами, які все сильніше прагнули заручитися в колоніальних справах офіційною урядовою підтримкою. По-друге, готуючись до свого дебюту на терені колоніальної політики, німецька буржуазія розгорнула активну пропаганду колоніальних загарбань, до якої були втягнуті різні соціальні групи суспільства. Щоб створити сприятливу громадську думку, правлячі класи кайзерівської Німеччини використовували весь арсенал засобів: від трибуни рейхстагу до друкованої продукції, а також передвиборні баталії.

Формування колоніалістських ідей у Німеччині й підготовка до колоніальних загарбань супроводжувалися активізацією колоніальної пропаганди. По-третє, на рубежі 70 – 80-х років XIX століття відбувся також

поворот у поглядах рейхсканцлера Отто фон Бісмарка і німецького уряду на колоніальне питання – у їхньому ставленні до необхідності та можливості вступу Німеччини на шлях відкритих колоніальних засвоювань.

Урядовий кабінет уже на початку 1880-х років проявив активність у цілому ряді колоніальних питань. Бісмарк підтримав кроки впливових фінансистів А. Ганземана і Г. Блейхредера з метою захоплення Нової Гвінеї та інших тихоокеанських островів, а також колоніальне підприємство представника бременського торговельного капіталу А. Людеріца у Південно-Західній Африці.

Сприяючи не тільки теоретичному розвитку, але й практичному втіленню колоніальних ідей, Бісмарк і німецький уряд водночас прагнули також до економії коштів на здобуття та управління колоніями. Виходячи з девізу «прапор йде за торгівлею», рейхсканцлер хотів підпорядкувати німецькому впливу території, на які не претендувала жодна з європейських колоніальних держав. «Королівські купці», як старомодно називав цей тип капіталістів Бісмарк, повинні були одержати патентна манер англійських «королівських хартій» для самостійного управління «своїми» колоніями. Однак окремі колоніальні ділки і торговельні компанії, які отримали від кайзера «охоронні грамоти», постаралися якомога швидше повернути назад державі даровані їм права на управління колоніями. [21 с.166,]

Орієнтація на «королівських купців» базувалася на нерозумінні або на небажанні визнати факти значного подорожчання та ускладнення колоніальної політики останньої чверті XIX століття. Якщо в домонополістичну епоху буржуазія прагнула господарювати в колоніях без допомоги державної машини метрополії, то в нових умовах вона хотіла втягнути державу до економічного освоєння колоній, передати їй адміністративно-політичні функції. Водночас колоніальний капітал намагався отримати доступ до свого роду системи «державного кормління» і таким шляхом користуватися додатковими джерелами збагачення за рахунок не тільки народів колоній, але й трудящих мас метрополії. Особливо прагнула цього німецька буржуазія, оскільки їй могли дістатися порівняно бідні, не здатні до викачування

надприбутків колонії. Англійці, які мали набагато більший досвід у колоніальних справах, з самого початку передбачали, що німецький уряд дуже швидко перейде від системи «охоронних грамот» до військово-бюрократичних методів управління колоніями.

Зростання інтересу Бісмарка та німецького уряду до колоніального питання, підтримка планів і дій німецького капіталу на колоніальній арені свідчили, на нашу думку, що ідеологія німецького колоніалізму все більше набувала офіційного характеру урядової державної політичної доктрини. В її основі знаходився підтриманий імперським урядом принцип про необхідність і доцільність для зміцнення внутрішніх і міжнародних позицій кайзерівської Німеччини щодо здобуття нею колоніальних володінь. Одержавши підтримку з боку уряду, цей принцип активно впроваджувався до масової свідомості німецького народу – особливо його середніх бюргерсько-буржуазних соціальних верств. Остаточо цьому допомогла підтримана урядом і найвпливовішими економічними та політичними силами активна колоніальна пропаганда в Німеччині напередодні перших заокеанських загарбань протягом 1884 – 1885 років. Колоніально-пропагандистські ідеї неухильно і швидко переплавлялися на офіційну теорію, стали невід’ємними елементами ідеології німецького колоніалізму. Вони безпосередньо сприяли вступу Німеччини в середині 1880-х років на шлях офіційних колоніальних анексій.

У своєму розвитку колоніальна пропаганда пройшла два етапи. Перший (1871 – 1878), коли ідеї колоніальної експансії лише почали здобувати своїх прихильників у масах німецького народу. Колоніальна пропаганда буржуазії обмежувалася розрізненими виступами окремих осіб, які, однак, ще не могли переконати правлячі кола щойно створеної Німецької імперії у необхідності колоніальних здобутків. Противники заокеанської експансії користувалися підтримкою уряду Бісмарка, який вважав, що час для колоніальних загарбань ще не наступив: держава повинна внутрішньо зміцнитися й утвердити свої позиції в Європі, перш ніж будувати колоніально-експансіоністські плани. Така думка знайшла відображення у відхиленні урядом і рейхстагом усіх пропозицій, автори яких хотіли використати перемогу над Францією у війні

1870 – 1871 років для захоплення її заокеанських володінь. Бісмарк відкинув ці пропозиції, вважаючи, що сприятливі умови для заокеанської колоніальної політики складуться пізніше.

Другий (1879 – 1883), коли позиція німецьких правлячих кіл з колоніального питання докорінно змінилася. Важливою передумовою активізації пропаганди колоніальної експансії і формування ідеології колоніалізму, головними носіями якої були буржуазія та юнкерство, став надзвичайно інтенсивний розвиток німецького капіталізму після завершення політичного об'єднання країни. Внаслідок потреб розвитку промисловості, введення політики протекціонізму, зростання впливу торговельного банківського капіталу з'явилася об'єктивна необхідність у придбанні Німеччиною власних колоній. Успіхи у сфері колоніальної політики повинні були зміцнити міжнародний авторитет кайзерівської Німеччини, сприяти вирішенню складних внутрішніх соціально-економічних проблем [43 с.].

Поштовх до різкого піднесення колоніальної пропаганди дала поява 1879 року книги місіонера Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?». Наступні п'ять років, за свідченням були періодом посиленої і безперервної колоніальної пропаганди. Крім вимоги невідкладності, нове, що відрізняло колоніальну публіцистику, зводилося до наступного: якщо колоніальні пропагандисти 1870-х років вважали, що колонії в основному повинні бути торговельними і переселенськими, то протягом 1880-х роках йшлося про використання сировинних джерел і резервів людських ресурсів у колоніях, про можливість вивозу капіталів разом з вивозом товарів. Там, де викладалися конкретні плани експлуатації колоній, вони передбачали створення потужних колоніальних товариств, які володіли б значними капіталами. Сприяння експорту німецьких товарів і капіталів, а також німецькій колонізації мало допомогти у розв'язанні внутрішніх соціальних протиріч.

У формуванні колоніальних поглядів і переконань про назрілу необхідність колоніальної політики за океаном для кайзерівської Німеччини брали участь різноманітні колоніальні товариства, місіонерські організації,

торговельні союзи та об'єднання. Серед них роль справжнього організаційного центру колоніально-пропагандистського руху став відігравати створений 1882 року Німецький колоніальний союз, який спирався на підтримку найвпливовіших суспільних сил і німецького уряду. Внаслідок цього на середину 80-х років XIX століття країна була охоплена справжньою «колоніальною лихоманкою» і стояла на порозі вступу на шлях офіційної колоніальної політики. Загалом піднесення колоніального руху та активізація колоніальної пропаганди в Німеччині напередодні перших заокеанських загарбань були викликані тим, що до керівництва ними прийшли наймогутніші соціально-політичні сили в особі поступово зростаючої торговельної і фінансово-промислової буржуазії, інтелігенції та частини юнкерства. Зусилля ідеологів колоніальної пропаганди, прогресуюча зацікавленість експансіоністських кіл та агресивна демагогія політиків злилися воедино. Ідеологія німецького колоніалізму базувалася на переконаннях у провідній ролі Німеччини в світі, перевазі німців над іншими народами, праві розпоряджатися їхніми долями та диктувати їм свою волю. На рубежі 70 – 80-х років XIX століття колоніальне питання з теоретико-пропагандистської площини перемістилося до сфери реальної політики. Пропаганда колоніальних ідей набула форми політичної агітації, зверненої до найширших верств німецького народу. Її повністю поділяли і були зацікавлені в колоніальних досягненнях практично всі групи правлячих кіл, які намагалися наздогнати втрачене через пізній вступ Німеччини до боротьби за поділ світу. Вони характеризували колоніальну експансію у вигляді політики, яка здійснювалася в інтересах усієї нації.

На середину 1880-х років німецьке суспільство ідеологічно було підготовлене до вступу країни на шлях заокеанської колоніальної експансії. Виникли основні організаційні умови успішної колоніальної політики, які проявилися в утворенні та діяльності відповідних товариств, союзів, організацій, місій. Уряд був готовий до проведення активної колоніальної політики, вибравши для її початкусприятливу міжнародну обстановку.

Формування ідеології німецького колоніалізму вступило до завершальної стадії, пов'язаної з німецькими колоніальними загарбаннями, їхнім офіційним визначенням і встановленням системи німецького колоніального управління.

Офіційний початок імперської колоніальної політики. Після детального вивчення політичних і дипломатичних аспектів ситуації на півдні Африки Бісмарк прийняв рішення: як тільки випаде зручна можливість, взяти бухту Ангра-Пекену та інші південно-західноафриканські території купця Людеріца під німецький захист. Така можливість трапилася дуже швидко. Прагнучи не допустити переходу Ангра-Пекени під контроль Капської колонії, канцлер 24.04.1884 направив телеграму німецькому консулу в Капштадті, в якій доручив йому офіційно заявити, що А. Людеріц та його колоніальні поселення знаходяться під захистом імперії. Кайзерівська Німеччина заволоділа першою колонією, офіційно ставши на шлях колоніальної політики. Розпочавши колоніальні загарбання значно пізніше багатьох європейських держав, Німеччина проявила за таких обставин велику агресивність. Європейські колоніальні країни, і передусім Великобританія, дуже швидко переконалися, який небезпечний конкурент з'явився у боротьбі за остаточний поділ світу. Успіхи німецької колоніальної експансії значною мірою пояснювалися дуже сприятливим міжнародним становищем, яке полегшило Німеччині дипломатичне закріплення здійснених загарбань [50 с.85].

Сприятлива зовнішньополітична ситуація полягала, по-перше, у наявності тоді ще не зайнятих заокеанських земель, а, по-друге, в розвитку гострих конфліктів між Великобританією та її союзниками. Англо-російське зіткнення протягом 1884–1885 років на підступах до Афганістану та англо-французькі суперечності в Єгипті й Індокитаї були величезною знахідкою для німецької дипломатії. Ці події відвертали увагу Англії та Франції від Африканського континенту, де Німеччина 1884 року прибрала до своїх рук перші колоніальні володіння. Німецькі політики були загалом дуже задоволені розвитком подій. Він на деякий час послабив можливість утворення антинімецької коаліції. Німеччина одержала велику свободу дій, зокрема і в такій небезпечній сфері політики як колоніальна. Чергуючи методи умовлянь, шантажу, погроз,

філіппік у рейхстазі та офіційній пресі, німецький рейхсканцлер прагнув змусити англійців змиритися з вторгненням німців до колоніальної сфери. Внаслідок Англія пішла на значні поступки і 22 червня 1884 року визнала німецький протекторат над Ангра-Пекеною. Ще через три місяці британський уряд змушений був погодитися на протекторат кайзерівської Німеччини над усією Південно-Західною Африкою від р. Оранжевої до португальських колоніальних володінь. Німці стали тіснити англійців не тільки на атлантичному побережжі Південної Африки, але й у союзі з бурами також з боку Індійського океану.

За ініціативою Німеччини в листопаді 1884 року в Берліні відкрилася міжнародна конференція по Конго, яка, за влучним виразом німецького історика Г. Лота, «відіграла визначальну роль у майбутній колоніальній політиці» [1]. Вона була скликана «для визначення взаємного становища європейських народів, які торгували на берегах південноафриканської річки Конго, – говорить в «Записці про завдання Берлінської конференції». – Конференція повинна була забезпечити свободу судноплавства цією річкою для всіх комерційних народів і, разом з тим, визначити умови, при дотриманні яких цивілізовані держави можуть займати щойно відкриті землі, які належать народам або племенам диким чи напівдиким». Граф Капніст повідомляв, що її мета «полягала у відкритті для європейської промисловості і колонізації – між іншим і німецької – нового збуту і нових теренів при умовах повної рівності, тобто з усуненням тієї монополії, якою користувалася у цьому відношенні до останнього часу Англія». Співвідношення сил на конференції у німецькій інтерпретації наочно показав сатиричний журнал «Kledderadatsch». На малюнку під назвою «Поділ Західної Африки» зображений Бісмарк, який ріже великий кавун з написом «Конго» – француз, англієць і маленький португалець терпляче чекають належні їм шматки кавуна. Під малюнком підпис: «Малюк (португалець), який хотів зірвати плід, коли він ще не дозрів (англо-португальський договір від 26 лютого 1884 року), хоче й тепер, коли відбудеться розподіл, одержати найбільший шматок» [50].

У лютому 1885 року Берлінська конференція закінчилася підписанням «Заключного акта». Басейн Конго і деякі сусідні області були оголошені областю або зоною вільної торгівлі, відкидалися претензії Великобританії і Португалії на ці території [50]. Згідно з підсумковим документом конференції за ввезення до меж зони товарів не збиралися мита. Всі учасники «Акта» зобов'язувалися «поважати нейтралітет територій», які згідно з договором складала зону вільної торгівлі, і користувалися там рівними правами стосовно придбання власності та промислової діяльності. Це стосувалося і Німеччини, яка так зуміла проникнути до цього району Африки. Була встановлена свобода судноплавства для торговельних кораблів усіх націй річкою Конго та її протоками на засадах «повної рівності». Для забезпечення виконання цих постанов передбачалося створення міжнародної комісії з представників усіх держав, які підписали «Акт». Берлінська конференція була не тільки спробою організованого колоніального грабунку Африки, але й першою спробою використати систему міжнародних дій для мирного політичного врегулювання колоніальних конфліктів. Берлінська конференція з Конго підтвердила той факт, що колоніальний поділ Африки між крупними капіталістичними державами вступив до завершальної стадії.

Вступ Німеччини на шлях колоніальних загарбань і залучення урядових кіл до пропаганди колоніальної політики довершили процес її теоретичного обґрунтування та практично перевели теоретичні положення і висновки в ідеологічні колоніалістські установки. Настала черга зробити ці установки способом мислення всього суспільства, наслідком чого стало посилення впливу колоніальної політики на прагнення Німецької імперії перетворитися на впливову «світову державу» в середині 80-х – 90-х роках XIX століття.

На початку 1888 помер імператор Вільгельм I, що не провіщало нічого хорошого канцлерові. Новим імператором став смертельно хворий раком горла Фрідріх III, який на той час знаходився в жахливому фізичному і душевному стані. Через декілька місяців він помер.

Трон імперії зайняв молодий Вільгельм II, який достатньо прохолодно відносився до канцлера. Імператор почав активно втручатися в політику,

відсовуючи немолодого Бісмарка на другий план. Особливо сильні розбіжності викликав Винятковий закон проти соціалістів, в якому соціальні реформи йшли рука в руку з політичними репресіями (що було дуже у дусі канцлера). Цей конфлікт і привів Бісмарка до відставки 20 березня 1890.

Залишок життя Отто фон Бісмарк провів в своєму маєтку Фрідріхсруе під Гамбургом, рідко виїжджаючи з нього. У 1884 померла його дружина Іоганна.

Останніми роками свого життя Бісмарк песимістично оцінював перспективи європейської політики із-за франко-руського союзу і різкого погіршення відносин Німеччини з Англією. Кілька разів його відвідував імператор Вільгельм II.

У 1898 р. здоров'я экс-канцлера різко погіршало, і 30 липня він помер у Фрідріхсруе.

Впровадження соціальних законів у різних країнах мало свої особливості, що залежали від динаміки економічного розвитку, соціокультурних традицій, політико-правової системи, чисельності населення та готовності правлячих кіл до проведення таких реформ. В історичній літературі цей процес часто називають «соціалізацією егоїзму», коли для збереження політичної стабільності нові економічні еліти, насамперед промислова та фінансова буржуазія, змушені були ділитися частиною своїх прибутків. Індустріалізація спричинила суттєві зміни в соціальній структурі суспільства та становищі різних груп. Характерною ознакою стало значне зростання кількості робітників, які поповнювалися переважно за рахунок сільських мешканців. Вони відривалися від звичного способу життя. Хоча деяким вдавалося пристосуватися до нових умов праці та існування, багатьом не щастило знайти своє місце в міському середовищі. Ці люди часто були недостатньо інтегровані в суспільство, перебували в опозиції до влади та схвально сприймали радикальні ідеї. Ці настрої нерідко зосереджувалися навколо гасла «забрати й розділити», тобто експропріювати та перерозподілити чуже майно.

Така ідеологія суперечила капіталістичним принципам, згідно з якими особисті зусилля поєднуються з винагородою, старанність і працьовитість ведуть до успіху, а ідеалом справедливості є суспільство, що надає всім рівні

можливості для самореалізації. Проте реалії повсякденного життя диктували власні правила виживання. Виникла проблема «депролетаризації» — необхідності покращення соціальних стандартів життя робітників, незалежно від їхнього робочого місця чи соціального статусу.

У новоствореній у 1871 році Німецькій імперії це питання стало особливо актуальним не лише через швидке зростання чисельності робітників та їхню концентрацію у великих промислових центрах, як-от Рейнсько-Вестфальський, Верхня Сілезія, Саарська й Аахенська області, Лотарингія. Свою роль відігравали й інші чинники: високий ступінь експлуатації робочої сили, можливо, найбільший серед розвинених країн; відсутність робітничого законодавства, яке б відповідало новим реаліям; зростання політичного впливу СДПН, особливо після Готського з'їзду 1875 року, що об'єднав радикальних ейзенахців і поміркованих лассальянців з головною метою побудови соціалізму. Враховуючи запровадження загального виборчого права для чоловіків до рейхстагу згідно з імперською конституцією 1871 року, збільшення представництва лівих сил не могло не турбувати владу. Ці та інші непрямі чинники поставили на порядок денний питання соціального захисту тієї частини суспільства, яка забезпечувала індустріалізацію. Незважаючи на негативне ставлення більшості фінансово-промислових і політичних кіл Німецької імперії до ідеї та практики соціальних реформ, канцлеру Отто фон Бісмарку все ж вдалося їх реалізувати.

Можна стверджувати, що початком переходу до реформ у соціальній сфері стало Послання кайзера Вільгельма I до німецького народу в листопаді 1881 року, у якому зазначалося, що «лікування соціальних дефектів має відбуватися шляхом послідовного й позитивного просування добробуту працюючих». Ключовим гаслом стало розуміння того, що держава повинна захистити робітника. Менше ніж за десять років першому канцлеру імперії, Отто фон Бісмарку, вдалося створити комплексну систему соціального страхування як основу всієї соціальної політики. Рейхстаг затвердив закон про страхування на випадок хвороби в 1883 році, згодом закон про страхування від нещасних випадків на виробництві в 1884 році, а потім закон про страхування

на випадок старості й інвалідності в 1889 році. Адольф Вагнер, німецький учений і радник Отто фон Бісмарка, відіграв значну роль у теоретичному обґрунтуванні цієї німецької моделі, переконуючи, що державні фінанси неминуче пов'язані з прибутками та добробутом громадян, а також їхньою купівельною спроможністю, тому необхідно підтримувати певний баланс між цими складовими.

Закон про медичне страхування 1883 року забезпечував медичною допомогою більшу частину німецьких робітників; була створена мережа лікарняних кас на місцевому рівні, до яких внески робили як робітники, сплачуючи дві третини, так і працедавці, вносячи решту встановленого внеску, а виплати за лікарняним могли тривати до тринадцяти тижнів. Відповідно до закону 1884 року про страхування від нещасних випадків, запроваджувалася компенсація при тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві, а в разі повної втрати дієздатності працівнику оплачувалися медичні витрати в розмірі двох третин від заробітної платні, причому всі виплати здійснював роботодавець.

У 1886 році цей закон було доповнено, і страхування від нещасних випадків поширилося на сільськогосподарських робітників. Для реалізації цієї програми по всій країні створювалися професійні товариства підприємців, поділені на секції за географічною ознакою, серед обов'язків яких був контроль за дотриманням техніки безпеки на виробництвах та участь у розслідуванні причин нещасних випадків; діяла лікарська експертиза від нещасних випадків, що сприяло формуванню особливого відділу медичної науки, близького до нинішньої судової медицини та травматології; з метою запобігання нещасним випадкам промислові товариства приділяли велику увагу боротьбі з алкоголізмом робітників, зокрема через лекції, розповсюдження брошур та організацію просвітницьких і благодійних заходів.

Закон 1889 року передбачав страхування на випадок інвалідності й пенсійне забезпечення по старості при досягненні сімдесятирічного віку, що зробило Німецьку імперію першою країною, де з'явився такий закон; для отримання допомоги по інвалідності вимагалася сплата страхових внесків

упродовж п'яти років, а для отримання пенсії — упродовж тридцяти років. Установлювалися певні обмеження: права на пенсію по інвалідності не мали ті застраховані особи, щодо яких буде доведено, що їхня непрацездатність стала результатом зловмисного або кримінального діяння. Структурно пенсії по старості склалися з основної частини, розмір якої залежно від класу становив від шістдесяти до ста вісімдесяти марок на рік, та доплати держави в розмірі п'ятдесяти марок, а на 1900 рік середній розмір пенсії по старості становив сто сорок п'ять марок на рік. На відміну від попереднього фінансування соціальних законів, у цьому випадку встановлювався паритетний принцип при створенні страхового фонду: внески роботодавців, застрахованих і держави, і запровадження обов'язкового соціального страхування стало одним зі складників процесу покращення соціальних стандартів для значної маси населення країни.

Закони другої половини 1880-х років також регулювали використання жіночої праці, де більша частина працюючих жінок були незаміжніми та вдовами, а заміжні зазвичай доглядали за дітьми, працюючи найчастіше в текстильній промисловості (п'ятдесят відсотків усіх працюючих жінок), у виробництві одягу, харчовій (двадцять два і один відсоток), хімічній (шістнадцять і два відсотки) та паперовій (тридцять два і шість відсотків) галузях; при загальній тенденції збільшення частки найманих робітниць, було визначено перелік виробництв, на яких заборонялося працювати жінкам, встановлено допомогу при народженні дитини і тритижневу відпустку.

Після відставки Отто фон Бісмарка в 1890 році політика соціальних реформ збереглася, фактично доповнювалися вже чинні закони з огляду на зміни, які відбувалися в суспільстві. Хоча кайзер Вільгельм II, неодноразово заявляючи: «Я хочу бути королем бідняків», дещо лукавив, проголошений ним «новий курс» передбачав скасування виняткових законів проти соціалістів, прийнятих ще в 1878 році, а також посилення впливу на робітниче середовище з подальшою інтеграцією робітників у політичне життя імперії. Уряд канцлера Лео фон Капріві в 1891 році провів через рейхстаг закон про охорону праці, яким було встановлено обов'язковий недільний відпочинок,

одинадцятигодинний робочий день для жінок і десятигодинний для підлітків, на фабриках і заводах заборонено працю дітей, молодших за тринадцять років, а задля вирішення виробничих конфліктів із робітників, роботодавців та представників держави створено арбітражні суди.

Найбільш успішним канцлером вільгельмівської епохи був Бернхард фон Бюлов, сутність внутрішньої політики якого передбачала «згуртування», тобто формування союзу промисловців і аграріїв, який допускав навіть поетапне примирення із соціал-демократами; водночас канцлер підкреслював необхідність включення «четвертого стану (робітничого класу) в державний механізм». Важливу роль у формуванні й прийнятті соціальних законів у цей час відіграв граф Артур Адольф фон Посадовський-Венер, статс-секретар відомства внутрішніх справ, який за дорученням канцлера опікувався цією сферою. За його підтримки та партії Центру в 1900 році було розширено коло осіб, які підлягали страхуванню від нещасних випадків, та запроваджувалися арбітражні суди в сільській місцевості, а в 1903 році була заборонена праця дітей до дванадцяти років у надомному господарстві. Також усталилася практика кредитування для здійснення великої покупки робітником чи службовцем, оскільки почасти не вистачало коштів, і кредит оформлювався на декілька місяців, а сума поступово виплачувалася аж до його погашення. Варто відзначити, що такі кредити могли надавати як банки, так і торговельні мережі, у яких здійснювали купівлю товару.

Для забезпечення виконання соціальних законів було створено низку різноманітних структур, які займалися їхнім фінансуванням і контролем за реалізацією. Наприклад, в імперії діяла доволі складна система лікарняних кас, де для лікування хворих і потерпілих від нещасних випадків роботодавці укладали угоди з власниками приватних клінік та органами місцевого самоврядування, співпрацюючи з ними на постійній основі. До мінімальних виплат кас належали амбулаторне та стаціонарне лікування, а також видача ліків і допомога на поховання. Роботодавці могли збільшити фінансову допомогу до одного року. Робітники сплачували до кас три-чотири відсотки від суми своєї заробітної плати. Створювалися й приватні каси, які

пропонували додаткові виплати під час хвороби на триваліші терміни, але вимагали більших страхових внесків. Керувати такими касами могли представники роботодавців, робітники і службовці.

Окремої уваги заслуговує система контролю за дотриманням прийнятого законодавства, яка була фактично створена заново. Органи державного нагляду стежили насамперед за соціальними виплатами робітникам і службовцям. Хоча на початковому етапі траплялися ситуації, коли система не завжди діяла ефективно, проте надалі будь-які зловживання в цій сфері були зведені фактично до мінімуму. За процесами страхування від нещасних випадків слідкували Імперське страхове бюро і третейські суди. До складу третейського суду входив призначений урядом голова та чотири виборні члени – по два від робітників і підприємців – а його компетенція поширювалася в межах відповідного округу. Діяльність лікарняних кас контролювали вища адміністративна установа, промислові суди та загальні судові установи.

Проблемою поліпшення становища робітників активно займалися професійні спілки, використовуючи для цього різні форми тиску на уряд і роботодавців, а їхні основні вимоги зводилися до забезпечення належних умов праці, адекватної заробітної плати та скорочення тривалості робочого дня. Профспілки в Німецькій імперії могли утворювати різні структури: політичні партії, громадські організації, релігійні конфесії, а також самі робітники в окремих галузях виробництва. Збільшилася кількість різноманітних організацій, які опікувалися найменш захищеними верствами, найперше в містах. Зазвичай тут була налагоджена система допомоги бідним, структурним підрозділом якої стали спеціальні заклади для допомоги німцям і бідним.

Ухвалення всіх соціальних проєктів проходило в постійній суперечці з економічною і політичною елітою країни, котра неоднозначно сприймала цей курс, що ускладнювало внутрішньополітичну ситуацію в країні. Фінансово-промислові кола не завжди готові були витратитися на соціальні програми і критикували владу або за проведення робітничого законодавства, або ж за ті кошти на його фінансування, які виділяв бізнес. Тому чи не найбільшим

досягненням канцлера Отто фон Бісмарка та його наступників на цій посаді стала здатність до лавірування між економічними інтересами еліт, котрим обіцяли певні привілеї взамін за прийняття соціальних законів. Варто звернути увагу на те, що й реакція робітників була неоднозначною: спостерігалися різні форми їхнього протесту як на загальнодержавному, так і локальному рівнях, адже робітники вважали, що соціальні програми, хоча й важливі, однак недостатньо забезпечені фінансово.

Зрештою, сама ідея соціальної допомоги, так як вона виникла й реалізовувалася, виявилася новацією для XIX століття, і можемо стверджувати, що це була природна реакція суспільства на нововведення, з якими воно не зустрічалося раніше. У зв'язку з цим важливо підсумувати наслідки соціальної політики, насамперед значне покращення матеріального становища робітників, їхнього соціального статусу, а також поступова їхня інтеграція в економічне й політичне життя імперії. Показовим також є той факт, що відбулася еволюція політичної платформи СДПН, яка співпрацювала з урядом у сфері проведення реформ.

Таким чином, соціальна політика, започаткована Отто фон Бісмарком, свідчила про набуття досвіду консенсусних технологій задля вирішення робітничого питання. Формування моделі соціального страхування як основи соціальної політики пройшло тривалу еволюцію від добровільного страхування на кошти самих робітників до обов'язкового соціального страхування на основі відносного консенсусу провідних суспільних сил: політичної влади, робітників і роботодавців. У майбутньому соціальний складник став одним із основних напрямів внутрішньополітичного курсу, а імідж держави характеризували виходячи з рівня життя й достатку німецьких громадян. Досвід соціального реформування цінний з огляду на усталення політичної стабільності.

Окремим напрямком внутрішньої політики в Німецькій імперії у 1871–1878 рр. став Культуркампф (нім. Kulturkampf — боротьба за культуру) з метою реформувати відносини між державою та католицькою Церквою, внаслідок чого виник конфлікт між німецькою державою та німецькими

католиками. Політика Культуркампфу набула форми протистояння Німецької імперії за рейхсканцлера О. фон Бісмарка (1871–1890) та Римо-католицької Церкви за папи Римського Пія IX (1846–1878). Офіційно Культуркампф було оголошено завершеним у 1887 р.

Термін «Культуркампф» вперше зустрічається в опублікованій у травні 1840 р. анонімній рецензії на твір радикала Л. Снелля «Значення боротьби ліберальної католицької Швейцарії з Римською курією» (Snell L. Die Bedeutung des Kämpfes der liberalen katholischen Schweiz mit der römischen Kurie. Solothurn, 1839) для позначення конфлікту між ліберальними швейцарськими католиками та Папським престолом. У широке вживання термін був введений одним із головних опонентів О. фон Бісмарка Р. Вірховим: виступаючи 17 січня 1873 р. у пруській палаті депутатів, він позначив цим терміном політику, що проводилася Пруссією, відділення культури від впливу католицької Церкви. У підготовленому Вірховим передвиборчому зверненні Німецької прогресистської партії (23 березня 1873) він повторив цей термін, який згодом іронічно висміювався католицькою пресою, а в ліберальних газетах та журналах, навпаки, захищався.

Державна політика Культуркампфу передбачала проведення ліберальних перетворень, відокремлення Церкви від держави та запровадження реєстрованого державою цивільного шлюбу. Цьому противилися прихильники консервативних та релігійних, насамперед католицьких, сил. Вони виступали за збереження впливу Церкви на німецьке суспільство та державну політику. Культуркампф зачепив і протестантські Церкви в Німеччині, хоча вони не перебували в центрі протистояння і навіть не визначали своїх позицій у цьому конфлікті.

Ослаблення впливу католицької Церкви в Німеччині було в інтересах німецьких протестантів, але жорсткі заходи Бісмарка щодо католицького духовенства неодноразово критикувалися представниками протестантських Церков. У політичному сенсі це протистояння звелось в Німеччині до боротьби представників католицької меншості у парламенті, насамперед католицької партії Центру, за вплив на внутрішній розвиток держави.

Внаслідок перемоги у франко-пруській війні та перетворення Північнонімецького союзу на Німецьку імперію (1871) у новій державі домінуючу роль стала відігравати протестантська Пруссія, а з 21 правлячої династії в німецьких державах католицькими були лише Віттельсбахи (королівство Баварія) та Веттіни (королівство Саксонія). Водночас католики становили більше третини населення Німецької імперії. У німецьких державах здебільшого негативно сприймалася позиція папи Римського Пія IX щодо взаємовідносин Церкви та держави (зокрема, засудження ліберальних принципів свободи совісті та релігійної терпимості держави, висловлене в енцикліці «Quanta Cura» та в додатку «Syllabus errorum»), а також проголошення у 1870 р. на Ватиканському I Соборі догмату про папську безпомилковість, який розглядався лібералами як порушення свободи совісті та думки. Критиці піддавалася зовнішня політика Папського престолу, особливо – жорстке протистояння папи Пія IX та італійського короля Віктора Еммануїла II після захоплення Риму італійськими військами та скасування Папської області внаслідок об'єднання Італії (Рісорджименто).

У жовтні 1870 р. у м. Зост група католицьких політиків Німеччини проголосила політичну програму, метою якої була консолідація політичних сил для захисту інтересів католицького населення німецької держави. 13 грудня у Пруському парламенті було відновлено католицьку партію Центру (Deutsche Zentrumspartei); у 1852–1867 рр. вона була представлена у парламенті як католицька фракція між консерваторами та лібералами, що давало можливість залучати депутатів-некатоликів. Основними вимогами партії Центру стали захист автономії та прав католицької Церкви, інтересів німецьких національних меншин (поляків, ельзасців та ганноверців), створення та підтримка церковнопарафіяльних шкіл, протидія запровадженню світських шлюбів. Німецькі католики часто розглядали державно-церковні відносини з позицій ультрамонтанства – ідейної течії у Римо-католицькій Церкві, що постулювала суворе підпорядкування національних католицьких Церков Римському єпископу, який сприймався як носій верховної влади над світськими государями Європи.

У 1867 р. у Північнонімецькому союзі, а потім у 1871 р. у Німецькій імперії були запроваджені вибори на основі загального (для чоловіків, які досягли 25 років і не є військовослужбовцями) та прямого таємного голосування. Розширення електорату призвело до посилення політичного представництва католиків. На виборах до рейхстагу Німецької імперії, що відбулися у 1871 р., партія Центру здобула 63 із 382 депутатських місць. З партією Центру співпрацювали регіональні католицькі партії (Баварська патріотична партія, Католицька народна партія Бадена). Підтримка політичних вимог жителів національних околиць імперії, особливо південнонімецьких (Баварія, Баден) та польських (Познань) земель, Ельзасу та Лотарингії, з боку партії Центру суперечила внутрішньополітичному курсу Бісмарка, спрямованому на подальшу централізацію та зміцнення єдності Німецької імперії [58].

Прагнення Бісмарка послабити та обмежити вплив католиків у політичному та культурному житті Німеччини було втілено у низці розпоряджень та законів, спрямованих проти католицької Церкви. Дія деяких із них поширювалася на всю територію Німецької імперії, інші вводилися безпосередньо у Прусському королівстві. Обмеження впливу католицької Церкви в Пруссії відбувалося більш послідовно та широкомасштабно, ніж на загальноімперському рівні. Наступ на ультрамонтанів розпочався саме в Пруссії, де 8 липня 1871 р. у королівському Міністерстві освіти та сповідань було скасовано самостійний департамент у справах католиків, перетворений на відділення при департаменті у справах протестантів. 10 грудня 1871 р. імперським законом про внесення поправок до Кримінального укладення було запроваджено Кафедральний параграф (Kanzelparagraph; від нім. Kanzel — церковна кафедра), згідно з яким духовенство всіх конфесій у Німеччині позбавлялося права висловлюватися на політичні теми. Таке «зловживання кафедрою» (Kanzelmissbrauch) вважалося порушенням §130а Кримінального укладення Німецької імперії: обговорення священником чи іншим служителем релігії державних справ під час проповіді підлягало кримінальному покаранню у вигляді ув'язнення у в'язницю або фортецю терміном до 2 років. 26 лютого

1875 р. цей параграф було доповнено нормою, що встановлювала покарання за поширення друкованої продукції, яка містила критику державної політики.

22 січня 1872 р. головою прусського Міністерства освіти та сповідань був призначений А. Фальк. Поміркований ліберал, прихильник сильної державної влади, об'єднання Німеччини та германізації не-німецьких елементів країни, противник політичних претензій католицької Церкви, він став одним із послідовних виконавців політики Культуркампфу. 11 березня 1872 р. Фальк провів закон про державний контроль над школами (Schulaufsichtsgesetz): церковні шкільні інспекції у Прусському королівстві були скасовані, а школи переходили під державний нагляд. У червні того ж року з усіх державних шкіл було звільнено вчителів релігії, як католиків, так і протестантів. 4 липня того ж року імперським рейхстагом був прийнятий так званий Єзуїтський закон (Jesuitengesetz), що забороняв діяльність Товариства Ісуса на території Німецької імперії, а також давав уряду імперії право накладати заборону на перебування окремих єзуїтів на території держави та висилати за межі Німецької імперії єзуїтів-іноземців [58].

Деякі політики, що представляли Німецьку прогресистську партію та Націонал-ліберальну партію, виступили проти цього закону, вважаючи його грубим порушенням основних прав людини та явною дискримінацією окремих груп населення. Однак переважна більшість націонал-лібералів та прогресистів проголосувала за ухвалення закону, особливо після того, як стали відомими слова Бісмарка: «Ми не підемо в Каноссу — ні тілом, ні душею». У грудні 1872 р. дипломатичні відносини між Німецькою імперією та Папським престолом були розірвані.

Політика Культуркампфу знайшла послідовне втілення у спрямованих проти католицької Церкви так званих Травневих законах, які були прийняті у травні 1873, 1874 та 1875 рр. ландтагом Пруссії та рейхстагом Німецької імперії. Закон від 11 травня 1873 р. зобов'язував кожного служителя Церкви мати закінчену шкільну та університетську освіту зі складанням державного іспиту. Оголошення про призначення на церковну посаду переходило до повноважень оберпрезидента, якого належало обов'язково сповіщати про

здійснене призначення (Anzeigepflicht), при цьому оберпрезидент міг опротестувати призначення у разі, якщо були факти, які доводять протидію кандидата на посаду державним законам або розпорядженням начальства, а також його участь в акціях, що підривали громадський спокій (право протесту — Einspruchsrecht).

Закон від 12 травня 1873 р. засновував у Берліні суд у церковних справах. Незгодні з нововведеннями єпископи могли бути позбавлені кафедр. Новим законам було підпорядковане католицьке та протестантське духовенство, проте активну боротьбу з нововведеннями вели переважно католицькі священники. У невеликому вестфальському м. Кевелар у жовтні 1873 р. Майнцький єпископ Вільгельм Еммануель фон Кеттелер у присутності 25 тис. осіб засудив державну політику втручання у церковні справи. Оскільки обговорення державних справ, згідно з Кафедральним параграфом, було заборонено, єпископа схопили та засудили на 2 роки ув'язнення у фортеці, що викликало народні протести. Імперським законом від 4 травня 1874 р. (закон про експатріацію — Expatriierungsgesetz) з метою запобігання некомпетентному виконанню консисторіями своїх обов'язків щодо неслухняних священників дозволялося використовувати обмеження права проживання аж до висилки з країни. Прийнятий пруським ландтагом 31 травня 1875 р. так званий античернечий закон забороняв на території Пруського королівства діяльність усіх чернечих орденів та конгрегацій, за винятком тих із них, основна діяльність яких була присвячена догляду за хворими; заснування нових відділень орденів та вступ до орденів нових членів заборонялися.

У 1874 р. у Пруському королівстві був прийнятий закон про цивільний шлюб, згідно з яким дійсним визнавався лише шлюб, зареєстрований державними чиновниками, а вінчання дозволялося лише після цивільного укладення шлюбу. 6 лютого 1875 р. норми пруського шлюбного закону були поширені на всю Німецьку імперію після прийняття рейхстагом Закону «Про документальне підтвердження цивільного стану та укладення шлюбу», яким з

1 січня 1876 р. вводився обов'язковий цивільний шлюб у всій Німеччині з його реєстрацією в органах місцевого самоврядування, а не в релігійних громадах.

Незважаючи на протести Папського престолу, Бісмарк виступив за прийнятий 22 квітня 1875 р. Закон «Про хлібний кошик» (Brotkorbgesetz), що забороняв виділення для Римо-католицької Церкви допомоги з державних коштів; державне субсидування парафій поновлювалося після письмового визнання законів Культуркампфу католицькими єпископами або священниками, проте на визнання погодилися лише 24 із 4 тис. німецьких католицьких кліриків. Законом від 18 червня 1875 р. скасовувалися статті 15, 16, 18 Конституції Пруссії, які з часів короля Фрідріха Вільгельма IV (1840–1861) надавали клірикам широку свободу пересування у державі. 20 червня 1875 р. було прийнято закон про управління майном католицьких церковних громад, який передавав частину функцій у цьому питанні муніципальній владі, після чого відбулося закриття єпископських середніх та спеціальних навчальних закладів, продовжилося закриття відділень чернечих орденів та конгрегацій [48].

До середини 1875 р., коли протистояння з католицькою Церквою в рамках політики Культуркампфу досягло апогею, було накладено арешт на церковне майно загальною вартістю близько 16 млн золотих марок, у в'язницях перебувало понад 1800 католицьких священників, у тому числі Гнезненський архієпископ Мечислав Халька Ледуховський та Трірський єпископ Маттіас Еберхард, засуджений до 9 місяців ув'язнення та штрафу у 130 тис. золотих марок. До цього часу до суду було притягнуто 250 священнослужителів, 230 із 731 парафій Трірського єпископства були вакантними.

Закони Культуркампфу досягли зворотного результату в політичному житті імперії. Після виборів 1874 р. католицька партія Центру збільшила представництво в рейхстазі з 63 депутатів та 724 тис. голосів (1871) до 91 депутата та 1445 тис. голосів (1874). У союзі з іншими партіями вона утворювала в парламенті сильну опозиційну коаліцію. Невдоволення політикою Культуркампфу почали висловлювати прихильники Бісмарка з протестантської Консервативної партії, які критикували запровадження

обов'язкового цивільного шлюбу та державного нагляду за школами, а також ліберали, що бачили в законах Кultzуркампфу порушення основних прав особистості. Бісмарк так оцінював ситуацію, що склалася: «У рейхстазі урядовій політиці, позбавленій підтримки консерваторів, протистояла скріплена спільною ворожнечею більшість із демократів усіх відтінків у союзі з поляками, вельфами, франкофілами та ультрамонтанами. Консолідація нашої молоді імперської єдності цим самим затримувалася, а із затягуванням чи загостренням цього становища наражалася на небезпеку»[10].

Після смерті папи Пія IX (7 лютого 1878) та обрання папи Римського Лева XIII відносини Папського престолу та Німецької імперії почали покращуватися; папа та імператор Вільгельм I обмінялися посланнями. Бісмарк погодився піти на компроміс, щоб домогтися парламентської більшості під час прийняття 19 жовтня 1878 р. Закону «Проти шкідливих та небезпечних прагнень соціал-демократії» (*Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie* — так званий Винятковий закон проти соціалістів).

У 1879 р. Бісмарк відправив у відставку міністра Фалька, замість нього було призначено Р. В. фон Путткамера, а у 1881 р. — Г. фон Гослера, які проводили політику згладжування конфлікту з католицькою Церквою. У 1882 р. було відновлено дипломатичні відносини між Німецькою імперією та Папським престолом. У 1886–1887 рр. завдяки прийняттю так званих мирних законів (*Friedensgesetze*) більша частина Травневих законів була скасована або значно пом'якшена. Проте Бісмарк вважав за необхідне «скасування конституційних статей, наявність засобів боротьби проти полонізму і перш за все панування держави над школою». Ці закони зберігали чинність. 23 травня 1887 р. папа Лев XIII офіційно оголосив завершеною «боротьбу, яка зашкодила Церкві і не принесла користі державі». У 1891 р. католицькій Церкві було видано 16 млн марок державних субсидій, що накопичилися з 1875 р.

Політика Кultzуркампфу стала характерним для свого часу явищем, що визначило характер внутрішньополітичного розвитку цієї держави у перші

роки її існування. Незважаючи на оголошення про закінчення Культуркампу у 1887 р., Церква була відокремлена від держави аж до падіння Німецької імперії у 1918 р. Партія Центру відіграла значну роль у внутрішньополітичному житті імперії. Єзуїтський закон було скасовано у 1917 р., а низка норм Культуркампу про державно-церковні відносини зберігалися до набрання чинності Веймарської конституції (1919); при цьому Кафедральний параграф залишався чинним до 1953 (скасований у ФРН) та 1968 р. (скасований у НДР). Необхідність попереднього укладення цивільного шлюбу перед церковним скасована в Німеччині лише з 1 січня 2009 р., проте внаслідок численних цивільно-правових норм, що регулюють сімейні відносини, католицька Церква не наполягає на визначенні вінчання як єдиної законної форми шлюбу. Державний контроль шкільної освіти зберігається в Німеччині дотепер.

РОЗДІЛ IV. ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Навчальна дисципліна «Нова та новітня історія Західної Європи та Америки» входить до переліку нормативних фахових дисциплін освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія).

Метою викладання навчальної дисципліни є висвітлення важливого періоду становлення та розвитку євро-американської цивілізації і перетворення її на найбільш впливовий та динамічний чинник світової історії. Об'єкт навчальної дисципліни: історія нового часу країн Західної Європи та Америки. Предметом вивчення навчальної дисципліни є нова історія Західної Європи та Америки. Це історія перемоги та розвитку індустріального суспільства, процесу формування сучасних націй та держав, створення фундаментальних основ політичного, економічного та духовного життя найрозвиненіших країн. Хронологічними рамками періоду нової історії є час від англійської революції 1640–1660 рр. до завершення Першої світової війни 1914-1918 рр. Разом з тим, нижня хронологічна межа не є жорстко визначеною і тому, як правило, історія країн Заходу цього періоду розпочинається з початку XVII ст.

Основними завданнями вивчення навчальної дисципліни «Нова та новітня історія країн Європи та Америки» (Ч. 1) є: – методичні: сформувати погляд на розвиток країн Західної Європи та Америки не лише як на історію людства, що постає як об'єктивний, закономірний процес, а й як на єдність людської історії, що дає можливість глибше зрозуміти історичні процеси цього періоду та зафіксувати їх особливості; – пізнавальні: визначення місця та ролі в історичному процесі людського духовно-морального та інтелектуального факторів, що має особливе значення в характеристиці цивілізації. Розгляд історії людства Нового часу як поступального процесу, а саме віра в прогрес була одним із визначальних моментів суспільної думки XVII–XVIII ст.; – практичні: надати вмінь здобувачам вищої освіти аналізувати історичний матеріал, оцінювати конкретно-історичну ситуацію.

Тема канцлерства Отто фон Бісмарка, об'єднання Німеччини та створення імперії є складовою частиною вивчення курсу «Нова та новітня історія Західної Європи та Америки». Результати кваліфікаційної роботи можна використати при підготовці до лекцій та практичних занять.

Викладання теми «Створення Німецької імперії (1871 р.)» має бути спрямоване на розвиток у студентів критичного історичного аналізу, а не лише на засвоєння фактів. Основні навчальні цілі включають формування розуміння Прусько-австрійського дуалізму як центрального конфлікту, оцінку впливу економічної інтеграції через Митний союз на політичне об'єднання, аналіз біографічної ролі Отто фон Бісмарка та його методу «Realpolitik», а також розкриття змісту концепції «об'єднання згори» як альтернативи ліберальним спробам 1848–1849 рр. Розвивальні цілі охоплюють формування навичок роботи з першоджерелами, картографічного аналізу та порівняльного аналізу (наприклад, порівняння з об'єднанням Італії). Методично доцільно використовувати проблемно-хронологічний лекційний метод, структурувавши лекцію навколо ключових проблем: «Малонімецький» чи «Великонімецький» шлях, оцінка ролі Бісмарка як стратега та аналіз авторитарних рис Конституції 1871 р. (Кайзер, Бундесрат).

Семінарський метод найкраще реалізувати через кейс-стаді, наприклад, детальний розбір Культуркампфу (1871–1887), щоб обговорити, чи була боротьба з Католицькою Церквою культурною чи політичною стратегією централізації. Також ефективним є проведення дебатів на тему виправданості об'єднання «залізом і кров'ю». Важливим елементом є робота з першоджерелами, зокрема аналіз уривків з Емської депеші або промови Бісмарка «Залізо і кров». З метою візуалізації та поглиблення матеріалу рекомендується використовувати історичні карти для демонстрації територіальних змін, а також порівняльні схеми інституцій Німецького союзу, Північнонімецької конфедерації та Німецької імперії.

Оцінювання знань має бути комплексним і включати як контроль фактологічних знань (тести на знання термінів як-от «Realpolitik», «Цольферайн»), так і оцінку аналітичних навичок через написання

аналітичних есе на кшталт: «Створення Німецької імперії: етап завершення націоналізму чи початок імперіалізму?»).

Метод кейс-стаді є особливо ефективним для висвітлення теми створення Німецької імперії на заняттях у вищих навчальних закладах, оскільки він дозволяє студентам глибоко проаналізувати ключові конфлікти, стратегії та внутрішні протиріччя, які супроводжували процес об'єднання.

1. Основний Кейс: Війни Бісмарка як Єдина Стратегія

Цей кейс зосереджується на трьох війнах (Данська 1864, Австро-пруська 1866, Франко-пруська 1870–1871) і вимагає від студентів не просто описати їх, а проаналізувати, як вони були сплановані та використані Отто фон Бісмарком для усунення політичних конкурентів і згуртування нації.

Завдання для аналізу:

- Привід vs. Мотиви: Порівняти офіційні приводи до війн (наприклад, суперечка щодо Шлезвіг-Гольштейну чи Емська депеша) із реальними стратегічними цілями Пруссії (виключення Австрії та ізоляція Франції).

- Ресурси та Результати: Проаналізувати, як економічна міць Митного союзу (Цольферайн) та військова реформа, проведена всупереч пруському парламенту, забезпечили перемогу Пруссії.

2. Додатковий Кейс: Конституція 1871 р. та Внутрішній Дуалізм

Цей кейс розкриває, що імперія, створена «залізом і кров'ю», не була повністю демократичною чи унітарною, а зберігала внутрішній дуалізм між федеральними та монархічними інститутами.

Фокус аналізу:

- Розподіл влади: Розбір функцій Кайзера (який завжди був королем Пруссії), Рейхсканцлера (який був відповідальним лише перед Кайзером) та Бундесрату (Союзної ради, де Пруссія мала блокуючий вплив).

- "Велика Пруссія": З'ясувати, чому новостворена імперія часто сприймалася як розширена Пруссія, і як це впливало на південні держави (Баварію, Баден).

3. Наслідковий Кейс: Культуркампф як Боротьба за Централізацію

Це ілюструє, що внутрішня політика Бісмарка була продовженням його зовнішньої Realpolitik, спрямованої на усунення внутрішніх перешкод (католицька опозиція та соціалісти) для абсолютної влади імперії.

Завдання для аналізу:

- Конфлікт Цінностей: Аналіз законів (наприклад, Закон про цивільний шлюб, який забрав функцію реєстрації шлюбів у церкви; Кафедральний параграф), щоб визначити, наскільки вони порушували автономію Церкви та свободу слова.

- Політичні Здобутки vs. Політичні Втрати: Оцінка того, як жорстокість Бісмарка призвела до посилення католицької опозиційної Партії Центру в Рейхстазі, що змусило його пізніше шукати компромісу.

Методика Використання Кейсів

Студентські групи можуть працювати над одним із трьох кейсів, представляючи свої висновки на семінарі:

1. Група 1: Досліджує стратегію війн, доводячи, що об'єднання було лише наслідком військової перемоги.
2. Група 2: Аналізує Конституцію 1871 року, доводячи, що нова імперія була де-факто гегемонією Пруссії.
3. Група 3: Аналізує Культуркампф, доводячи, що внутрішня боротьба була неминучою для уніфікації політичного простору.

Такий підхід стимулює критичне мислення і допомагає студентам зрозуміти, що створення Німеччини було не ідеальним романтичним актом національної єдності, а складним, авторитарним та глибоко конфліктним процесом.

Окремо увагу варто звернути на вивчення особистостей. У нашому випадку це Отто фон Бісмарк. Вивчення біографії Отто фон Бісмарка на заняттях у закладах вищої освіти (ЗВО) не повинно зводитися до переліку посад і дат, а має бути спрямоване на глибокий аналіз його політичної філософії (Realpolitik), методології прийняття рішень та суперечливої спадщини. Метод кейс-стаді ідеально підходить для цього, оскільки дозволяє

розглянути ключові моменти, які розкривають Бісмарка як реакційного консерватора, винахідливого дипломата та архітектора першої у світі держави добробуту.

Для вивчення біографії Бісмарка можна використати три основні кейси, які ілюструють його еволюцію та політичну гнучкість.

Кейс 1: Народження «Realpolitik» та Конфлікт з Парламентом (1862 р.)

Цей кейс зосереджується на початковому етапі його кар'єри як прем'єр-міністра Пруссії. Центральною подією є його знаменита промова «Залізо і кров» 1862 року. Студентам пропонується проаналізувати конфлікт Бісмарка з ліберальною більшістю пруського парламенту щодо військової реформи.

Завдання для аналізу: Порівняти риторику лібералів, які вимагали бюджетного контролю та «об'єднання через дискусії», із жорсткою позицією Бісмарка, який оголосив, що «великі питання часу вирішуються не промовами і резолюціями більшості, а залізом і кров'ю». Студенти мають визначити, наскільки цей конфлікт був конституційною кризою і як Бісмарк, керуючи без затвердженого бюджету, заклав основи своєї авторитарної влади.

Кейс 2: Дипломатія та Маніпуляція (Емська Депеша, 1870 р.)

Цей кейс розкриває Бісмарка як віртуозного дипломата та маніпулятора, чия політична мета виправдовувала будь-які засоби. Основний фокус – на подіях, що призвели до Франко-пруської війни.

Завдання для аналізу: Студентам слід проаналізувати оригінальний текст Емської депеші та її відредаговану Бісмарком версію. Необхідно з'ясувати, як шляхом цілеспрямованого скорочення та зміни тону дипломатичного повідомлення Бісмарк зумів образити національну гордість Франції та змусити Наполеона III першим оголосити війну. Це ілюструє сутність Realpolitik: досягнення стратегічної мети через цинічну, але точну провокацію, щоб Пруссія виглядала як жертва агресії.

Кейс 3: Створення Держави Добробуту (Соціальне Законодавство, 1880-ті рр.)

Цей кейс показує несподівану прагматичність Бісмарка. Будучи переконаним консерватором, він запровадив перші у світі державні системи

соціального страхування (медичне страхування 1883 р., страхування від нещасних випадків 1884 р., пенсійне страхування 1889 р.) у той самий час, коли жорстко боровся проти соціалістів (через Винятковий закон проти соціалістів).

Завдання для аналізу: Студенти повинні дослідити, як Бісмарк використав соціальні реформи як «пряник» для «переманювання» робітничого класу від Соціал-демократичної партії, тоді як Винятковий закон був «батоном» для придушення їхніх лідерів. Обговорення має стосуватися його стратегічного «державного соціалізму» – це був не ідеологічний крок, а суто прагматичний захід для зміцнення лояльності робітників до монархії та ослаблення революційного руху.

Використання цих кейсів дозволяє студентам вийти за рамки простої біографії і зрозуміти Бісмарка як складну, часто суперечливу фігуру, яка формувала німецьку та європейську історію, поєднуючи консерватизм з революційними методами і мілітаризм із соціальною державою.

ВИСНОВКИ

Становлення Отто фон Бісмарка (1815–1898) як політика являє собою еволюційний шлях від консервативного провінційного юнкера до майстра європейської Realpolitik та архітектора німецької єдності, що охоплював період від 1840-х до 1862 року. Початковий етап його становлення був позначений його освітою у сфері права та короткою, невдалою державною службою, після якої він повернувся до управління своїми маєтками. У цей час його політичні погляди були чітко консервативними, роялістськими та антиліберальними. Його політичний дебют відбувся у 1847 році, коли він був обраний до Об'єднаного ландтагу Пруссії, де швидко здобув репутацію рішучого, хоча й безкомпромісного, захисника абсолютної королівської влади.

Передумови створення Німецької імперії (Другого Райху) у 1871 році були комплексними та охоплювали політичну, економічну, соціальну та військову сфери. Політичною передумовою була необхідність заповнити вакуум, що утворився після ліквідації Наполеоном Священної Римської імперії (1806) та неспроможність Німецького союзу (1815–1866), очолюваного Австрією, забезпечити ефективну національну єдність. Національне пробудження, посилене війнами проти Наполеона, створило потужну ідеологічну базу для пангерманського націоналізму.

Політичний устрій Німецької імперії (Другого Райху) був унікальною, складною федеральною монархією, що поєднувала традиційні монархічні елементи, авторитарну владу, федералізм та обмежені демократичні інститути. Ця система була закріплена в Конституції 1871 року і була розроблена переважно Отто фон Бісмарком для забезпечення домінуючої ролі Пруссії та консервативних сил.

Після проголошення Німецької імперії у 1871 році, Отто фон Бісмарк зайняв пост Імперського Канцлера (Рейхсканцлера), ставши не просто главою уряду, а фактично головним державним діячем Другого Райху протягом наступних дев'ятнадцяти років. Його правління характеризувалося жорсткою внутрішньою боротьбою за консолідацію держави та блискучою зовнішньою

політикою, спрямованою на забезпечення миру в Європі під німецькою гегемонією.

Внутрішня політика Отто фон Бісмарка як Імперського Канцлера Німецької імперії (1871–1890) була спрямована на консолідацію новоствореної держави, уніфікацію законодавства та нейтралізацію внутрішніх сил, які він вважав загрозою для пруської монархії та цілісності Райху. Ця політика ґрунтувалася на прагматичному реалізмі та відома своєю боротьбою проти двох основних "ворогів Райху" (Reichsfeinde): Католицької Церкви та соціалістів. Першим масштабним внутрішнім конфліктом став Культуркампф (Kulturkampf), що тривав приблизно з 1871 до 1878 року. Бісмарк розглядав Католицьку Церкву та її політичне крило – Партію Католицького Центру – як сили, лояльність яких належить Папі Римському, а не Імператору, і які загрожують світській владі держави. Він запровадив низку так званих "Травневих законів", які встановлювали державний контроль над освітою, призначенням священнослужителів та навіть громадянським шлюбом. Однак, замість послаблення, католицький рух лише зміцнився, і Бісмарк був змушений поступово згорнути більшість цих заходів, оскільки на горизонті з'явилася нова, більш небезпечна, на його думку, загроза.

Другим, і більш тривалим, напрямком внутрішньої політики стала боротьба проти соціалістів, а саме – зростаючої Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). Бісмарк вважав їхні ідеї революційними та підірвними для монархічного ладу. У 1878 році, використавши замах на Кайзера як привід, він провів через Рейхстаг "Винятковий закон проти соціалістів" (Sozialistengesetze), який забороняв їхні організації, мітинги та пресу. Проте, паралельно з репресіями (політика "батога"), Бісмарк запровадив інноваційну політику "пряника" – перше у світі державне соціальне законодавство (1883–1889). Сюди входили закони про державне страхування на випадок хвороби, нещасних випадків на виробництві, а також пенсії по інвалідності та старості. Метою цього соціального забезпечення було підірвати ідейну базу соціалістів, показавши робітникам, що держава може піклуватися про їхні інтереси, не вимагаючи революційних змін. Таким чином, внутрішня політика

Бісмарка була балансом між авторитарним придушенням опозиції та прогресивними державними реформами, спрямованими на створення монолітної, централізованої національної держави під пруським домінуванням.

Зовнішня політика Отто фон Бісмарка після проголошення Німецької імперії у 1871 році була взірцем *Realpolitik* і мала єдину стратегічну мету: забезпечення миру та консолідації нової держави, оскільки Бісмарк вважав Німеччину "ситою" державою, якій не потрібні нові території. Його політика була спрямована на збереження європейського балансу сил зі встановленням німецької гегемонії та, найголовніше, на ізоляцію Франції, яка, як він справедливо побоювався, прагнула помсти за поразку 1870–1871 років та втрату Ельзасу-Лотарингії. Для реалізації цієї стратегії Бісмарк створив складну, багатоступеневу Систему Союзів, призначену для того, щоб жодна велика європейська держава не змогла об'єднатися з Францією проти Німеччини. Ключовим елементом цієї системи став Союз трьох імператорів (1873, відновлений 1881) між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією, який забезпечував стабільність на Сході. Однак, у міру загострення російсько-австрійських суперечностей на Балканах, Бісмарк у 1879 році створив Двоїтий союз між Німеччиною та Австро-Угорщиною – це був оборонний союз, спрямований проти Росії, який став наріжним каменем німецької політики до кінця існування Райху. Цей союз був розширений до Троїстого союзу (1882) з приєднанням Італії.

Навчальна дисципліна «Нова та новітня історія Західної Європи та Америки» є фундаментальною для підготовки бакалаврів-істориків і спрямована на висвітлення становлення євро-американської цивілізації, її перетворення на домінуючий чинник світової історії та формування основ індустріального суспільства і сучасних націй у період з XVII століття до 1918 року. Ключовим завданням курсу є не лише передача фактологічних знань, але й розвиток у студентів навичок критичного історичного аналізу, розуміння поступального процесу історії та здатності оцінювати конкретно-історичні ситуації з урахуванням духовно-морального та інтелектуального факторів.

Вивчення теми створення Німецької імперії та канцлерства Отто фон Бісмарка є центральною складовою цього курсу, що ілюструє перехід від націоналістичних ідеалів до авторитарної Realpolitik. Методика викладання цієї теми має бути глибоко проблемно-орієнтованою та кейс-стадійною, фокусуючись на критичному розборі таких питань, як Пруссько-австрійський дуалізм, економічна роль Митного союзу, стратегія «заліза і крові» та авторитарний зміст Конституції 1871 року. Зокрема, використання трьох основних кейсів – війни як стратегія об'єднання, Конституція як внутрішній дуалізм та Kulturkampf як боротьба за централізацію – дозволяє студентам аналізувати Бісмарка як суперечливу фігуру, яка поєднувала військовий мілітаризм і політичну маніпуляцію (як у випадку з Емською депешею) з прогресивним державним соціалізмом (соціальне законодавство 1880-х рр.) для прагматичного зміцнення монархії та боротьби з соціалістами. Фінальний висновок тексту підкреслює, що такий підхід стимулює критичне мислення і дає змогу студентам усвідомити, що створення Німеччини було не романтичним актом єдності, а складним, авторитарним та глибоко конфліктним процесом, що має вирішальне значення для розуміння подальшого розвитку європейської історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

I. Опубліковані документи та матеріали

1. Бебель А.Ф., Из моей жизни. / Пер. с нем. / А. Бебель.– М.: 1963. – 33 с.
2. Бісмарк О. Думки і спогади. Т. 1, - М.: 1940-41. – 688 с. // http://militera.lib.ru/memo/german/bismarck_o01/index.html
3. Бісмарк О. Спогади. Мемуари. У 2 т. - Мн.: «Харвест», Т. 2, - М.: 2001. – 658 с.
4. Бюлов Б. Спогади. Мемуари. /Пер. з нім. М-Л.: «Соцекгіз», М.: 1935. – 564 с. // http://militera.lib.ru/memo/german/bulow_b01/index.html
5. *Вильгельм II*. Мемуары. События и люди. 1878-1918. — М.-П.: Издательство Л.Д. Френкель, 1923. – 308 с. // <http://militera.lib.ru/memo/german/wilhelm2/index.html>

ЛІТЕРАТУРА

II. Монографії, брошури, статті

6. Аветян А.С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса /под ред. А. Л. Нарочницкого - М.: «Международные отношения», 1966. - 152 с.
7. Бабанцев Н.Ф., Прокопьев В.П. Германская империя 1871-1918 г.г. / Историко-правовое исследование / Н.Ф. Бабанцев, В.П. Прокопьев.- Красноярск. 1984 г.- 176 с.
8. Барахова И.В. Создание союза трех императоров // Россия и Германия. – Вып.1 / Отв ред Б.М.Туполев. – М., 1998. – 254 с.
9. Беляєва Г. П., Ліванців К. Є. Історія держави і права зарубіжних країн / Г.П. Беляєва, К.Є. Ліванців. - Л.: «Видавництво ЛДУ», 1985. - 513 с.

10. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С.Й. Бобилева – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ., 2003.- 528 с.
11. Виноградов В.Н. В «пороховом погребі Європи». 1878–1914 гг. / В.Н. Виноградов. -М: «Индрик», 2003. – 544 с.
12. Виноградов К.Б. Вильгельм II Гогенцоллерн и внешнеполитический курс кайзеровской Германии / К.Б. Виноградов, Ю.В. Жданов // Монархи, министры, дипломаты XIX начала XX века. - Санкт-Петербург, 2002. - С. 223-257.
13. Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX века: события и люди / К.Б. Виноградов. - Л.: ЛГУ, 1991. – 166с.
14. Власов. Н.А. Великий Бисмарк. «Железом и кровью» / Н.А. Власов. – М. 2015. – 542с.
15. Всемирная история. В 10 Тт. - Т. 7. / под ред. А.А. Губера. – М.: Издательство соц-эк. л-ры.,1960. – 820 с.
16. Всемирная история в 24 Тт. - Т. 18. / Канун Первой мировой войны. – М, 1996. – 528 с.
17. Всеобщая история государства и права.В 2-х т. / под ред. Омельченко О.А.– Т.2. - М.: ТОН-Остожье, 2000. - 496 с.
18. Галкин И. Создание Немецкой Империи 1815-1871 гг. / И. Галкин. – М, 1986. – 197 с.
19. Гейдар Г. Монополии. Пресса. Война./ Г. Гейдар. -М.: «Прогресс». – 1964. – 418 с.
20. Головатенко А. Зовнішня політика Вільгельма II // Історія (додаток до газ. «1 вересня»). 2003.- №25.- 24 с.
21. Гольдштейн И., Левина Р. Германский империализм. / И. Гольдштейн, Р. Левина. -М.: «ОГИЗ».1947.- 478 с.
22. Горечан Т., Троян С. Отто фон Бісмарк: соціально-психологічний портрет на фоні німецької історії XIX століття / Т. Горечан, С. Троян. – Чернівці, 1994. – 48 с.

23. Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм / А.С. Ерусалимский. - М.: «Наука», 1968.– 286 с.
24. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. - 608 с.
25. Зубов В. В. Истоки и традиции российско-германских отношений XIX-XX веков: монография / В.В. Зубов –М.: Налоговый вестник, 2002. – 244 с.
26. Из истории агрессивной внешней политики германского империализма/ В. А. Масленников - М.: Изд-во ИМО, 1959. – 184 с.
27. Исследования по истории германского империализма начала XX века/ под ред. Б. Айзина, В. Гуче. – М.: «Наука», 1987. – 258 с.
28. Колониальная политика капиталистических держав. (1870-1914): Практикум для студентов-заочников ист. фак. пед. ин-тов / Е. Е. Юровская. – М.: Просвещение, 1967. – 287 с.
29. Лещинский. Л.М. Банкротство военной идеологии германских империалистов. / Л.М. Лещинский. - М., 1951. – 342 с.
30. Людвиг Э. Бисмарк. / Э. Людвиг. -М.: Захаров-АСТ, 1999.– 480 с.
31. Людвиг Э. Последний Гогенцоллерн (Вильгельм II): пер. с нем. / Э. Людвиг. – Москва: Московский рабочий, 1991. – 236 с.
32. Матвеева А.Г. Некоторые аспекты отношений России и Германии в 1890-1894 гг. // Россия и Европа: Дипломатия и культура. М.: Наука, 2002. С. 113-122.
33. Матвеева Л.В. Из истории пангерманизма и стремлений немцев на Восток (1914–1916) (По работам В.П. Бузескула) / Л.В. Матвеева // Східний світ. - 2007. - №4. - С. 5-16.
34. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х годах XIX в. за объединение Германии сверху / Л.И. Нарочницкая. – М.: «Госполитиздат», 1960. – 289 с.

35. Норден А. Уроки германской истории: К вопросу о политической роли финансового капитала и юнкерства. / А. Норден. - М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. - 296 с.
36. Оболенская С.В. Бисмарк в современной западногерманской буржуазной историографии // Ежегодник германской истории. 1984. – М., 1986. –С.175.
37. Очерки по новейшей истории Германии. 1890-1914 гг. / Лукин-Антонов Н. - М., Ленинград: Гос. изд-во, 1925. - 452 с.
38. Патрушев А.И. Германия в XX веке. Учебное пособие. / А.И. Патрушев. - М.: Дрофа, 2004. - 434 с.
39. Петряев К.Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900-1914 гг.) / К.Д. Петряев; отв. ред.: Гансов А.Я. – Одесса: ОГУ им. И.И. Мечникова, 1959. – 355 с.
40. Плато фон А. Объединение Германии - борьба за Европу. / Пер. с нем. -М.: РОССПЭН (Российская политическая энциклопедия), 2007.-511 с.
41. Прокопьев В.П. История германской государственности XIX-XX вв. / В.П. Прокопьев. - Калининград, 1985 - 323 с.
42. Россия и Германия. Вып. 3 / Отв. ред. Б.М. Туполев. / ИВИ РАН.- М.: Наука, 2004. – 186 с.
43. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века. М.-Л.: «АН СССР», 1960. – 608 с.
44. Севрюкова А.О. Нарушение нейтралитета Бельгии Германией в 1914 году по донесениям российских посланников // Россия и Европа: Дипломатия и культура / Отв. ред. А.С. Намазова. М.: Наука, 2002. - 307 с.
45. Сементковскій Р.И. Князь Бісмарк. Його життя і державна діяльність. СПб., Изд. Ф. Павленкова. - 1895. – 342 с.
46. Сюдюков И. Отто фон Бисмарк - «Канцлер железа и крови» // День. - 2007.

47. Троян С.С, Троян П.С, Горечан Т.В. Отто фон Бісмарк: соціально - психологічний портрет на фоні німецької історії ХІХ століття. - Чернівці, 1994. – 438 с.
48. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем»: Германская экспансия на Ближнем Востоке, в Восточной Африке и в районе Индийского океана в конце ХІХ - нач. ХХ вв. / Б. М. Туполев– М.: Наука, 1991. – 294 с.
49. Фокин С.В. Геополитическое измерение колониальной политики Германии / С.В. Фокин. -М.: «РАГС», 2005. – 424 с.
50. Фокин С.В. «Дранг нах Африка»: колониальная политика Германии (конец ХІХ-30-е годы ХХ века) / С. Фокин. - М.: Граница, 2003. - 167 с.
51. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Перев. с нем. А. Галкина, Е. Гнедина - М.: Издательство иностранной литературы, 1961. - 696 с.
52. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
53. Чарний І.С. Початок колоніальної експансії Німеччини в Африці (1879-1885). М.: «Наука», 1970. – 526 с.
54. Черниловский З.М. История государства и права зарубежных стран. / З.М. Черниловский- М.: МАУП, 1996. - 365 с.
55. Чернов А.Б. Германская модель федерализма // Опыт европейского федерализма: История и современность. - М.: 2002.– 260 с.
56. Чубинський В.В. Бісмарк: Політична біографія. М.: «Думка», 1988. – 428 с.
57. Шнеерсон Л.М. На перепутье европейской политики. – Минск, 1984. – С.12 - 20.
58. Шульце Хаген Краткая история Германии / Пер. с нем. - М.: Издательство. «Весь Мир», 2004. - 256 с.

59. Юровська. М.І. Колоніальна політика капіталістичних держав (1870-1914) / «Просвещение». - М.: 1967. – 364 с.
60. Баев В.Г. Политические и правовые взгляды канцлера Германии Бисмарка / В. Г. Баев // Государство и право. - 2008. - №6. - С. 88-94
61. Бубе М. Партії в Німеччині: історія та сучасні завдання // Оглядач - Observer. - 2004. - №5. - С. 109-120.
62. Оболенская С.В. Отто Бисмарк // Воросы истории. - 1999. -№1. – С. 117
63. Павленко Г. В. Бисмарк. Германская империя и уроки истории // Новая и новейшая история. - 1971. - №5.- С. 11-19.
64. Полонский Л. История Бисмарка в связи с историей его страны // Вестник Европы. – 1872. – №6. – С.583.
65. Хасанов В. Fugog Teutonicus, або «Бісмарк, який пережив себе, але не свою велич» // Дзеркало тижня. - №38 (566). - 2005. - 1-7 жовтня.
66. Троян С.С. Імперія Отто фон Бісмарка: причини і початок німецької колоніальної політики (1871–1885 рр.). *Зовнішні справи*. 2020. № 5–6. С. 31–35.
67. Фещенко В. М. Ідеї німецької історичної школи в обґрунтуванні ринкової трансформації господарства українською економічною думкою (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2013. № 46. С. 9–21.
68. Мейер М. Главные течения в современной политической экономии : Ист.-крит. Исслед. Д-ра Морица Мейера. СПб, 1891. 379 с.
69. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта: с древнейших времен до конца ХІХ века. Харьков, 1914. 496 с.
70. Сементковский Р. И. Князь Бисмарк, его жизнь и государственная деятельность. СПб, 1895. 96 с.
71. Утин Е. И. Вильгельм I и Бисмарк : Ист. Очерки. СПб, 1892. 446 с.
72. Сеньобос Ш. Политическая история современной Европы.

1814–1896: эволюция партий и политических учреждений. В 2 ч. СПб, 1897. Ч. 2. 792 с.

73. Кареев Н. И. История Западной Европы в новое время : Развитие культур. и социал. отношений. Ч. 2. (1880–1900 годы). СПб, 1910. 630 с.

74. Бонвеч Б., Галактионов Ю. (ред.). История Германии : в 3 т. Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века. М., 2008. 672 с.

75. Зомбарт В. Очерки промышленного развития Германии. Серия 3, № 2: Германия накануне экономического переворота. СПб, 1900. 103 с.